

A szövegnyelvészetről

Amikor valamely tudomány fejlődését szeretnénk felvázolni, elsősorban arra összpontosítva, hogy alapfogalmainak értelmezése hogyan módosult a diszciplína fejlődése során, akkor az egyik legnehezebb feladat annak eldöntése, hogy az egymást követő tudományos áramlatokat, hatásokat kronológiai vagy inkább tematikus rendben tekintsük-e át.

Bár az időrendi áttekintés gyakran az egyes irányzatok egymásra hatásáról árulkodik, a tematikus összefüggéseket nézve ez nem tekinthető kimerítő rendszerezésnek.

Dolgozatomban azt a bizonyos értelemben kompromisszumos megoldást választottam (nem tagadva: FEHÉR ERZSÉBET, majd a TOLCSVAI NAGY GÁBOR igen szemléletes áttekintéséből tanulva, FEHÉR 2000, TOLCSVAI NAGY 2001), hogy a reprezentációs modell kialakulása szempontjából fontos irányzatokat, valamint az egyes elméleti irányokhoz csatlakozó kutatási eredményeket elméleti alapjuk szerint rendszerezve tárgyalom, ugyanakkor arra is törekszem, hogy az egyes irányzatokon belül időrendet is teremtsék.

1. A szövegnyelvészeti gondolkodás előzményeiről

Nem tűnik sem szükségesnek, sem célszerűnek, hogy ebben a fejezetben a szövegnyelvészet tudománytörténetét a teljességre törekedve mutassam be. Egyrészt azért nem, mert e témában nálam kompetensebb kutatók kitűnő tudománytörténeti áttekintéseket hoztak létre (DRESSLER 1973, MÁTÉ 1991, KOCSÁNY 1996, TOLCSVAI NAGY 1998, 2001, FEHÉR 2000), amelyek vagy egészében, vagy egy-egy lényeges szempontot kiemelve követik nyomon ennek a tudományágak a kialakulását, fejlődését. Másrészt azért sem, mert dolgozatom célját szem előtt tartva célravezetőbbnek látszik azokra a tudományos irányzatokra összpontosítani, amelyek elveikkel, elméleti és gyakorlati kutatásaikkal, eredményeikkel hozzásegítettek kutatásom elméleti keretének kialakításához, a fogalmak meghatározásához.

Az önálló szövegnyelvészeti diszciplína kialakulásának előzményeit leginkább tágabb keretbe ágyazva, a mai nyelvészeti gondolkodás kialakulását áttekintve értékelhetjük.

Önálló nyelvtudományról — amelyet MÁTÉ JAKAB HJELMSLEVre hivatkozva „nyelvészeti nyelvészet”-nek nevez — voltaképpen DE SAUSSURE strukturalista szemléletű fő művének megjelenése óta beszélhetünk (MÁTÉ 1991: 73). A nyelv-

vi jelenségek szinkrón leírásának igénye a nyelvi rendszer vizsgálatára irányítja a kutatók figyelmét. Ennek eredményeképpen különböző nyelvi szinteket leíró nyelvészeti diszciplínák születtek: a hangtan, az alaktan, a mondattan, a szó-kincstan, majd később — az 1950-es, 1960-as évek fordulóján — a jelentés tan. A nyelvtudományos szemléletmódban a szövegnyelvészet szempontjából lényeges változást idéz elő az alkalmazott nyelvészet kialakulása, amely a matematikával rokonságot mutató formalizáló törekvések megjelenését mutatja. Ez azzal jár együtt, hogy a nyelvi jelenségek induktív megközelítése helyett a dedukció kerül előtérbe, teret nyitva ezáltal újabb elméletek születésének. Mint általában minden korszakban, a tudományos szemléletet az uralkodó filozófiai elméletek is formálják. Ezen a területen GOTTLOB FREGE — akinek jelentéséről vallott nézőpontja még ma is hasznos adalék a szemantikai vizsgálatokhoz —, valamint WITTGENSTEIN hatott leginkább.

A nyelvészeti szemléletben igazán nagy fordulatot a generatív grammatika megjelenése hoz, amely voltaképpen a NOAM CHOMSKY által kidolgozott szintaktikai alapú elméletként indul (CHOMSKY 1957). A generatív nyelvészet, mivel a beszélő nyelvi kompetenciáját egy grammatikai szabályrendszer ismeretére korlátozza, nem fordít figyelmet (mert természeténél fogva nem is fordíthat) olyan tényezőkre, amelyek a nyelv használatát — a nyelvtani szabályokon kívül — bizonyosan befolyásolják. A kezdetben szintaktikai alapon álló generatív grammatika kerete később szemantikai komponenssel is bővül (CHOMSKY 1965, 1969); a generatív szemantika (illetve ennek valamilyen alternatív változata) ezt követően több leíró elmélet összetevőjévé válik. A generatív grammatika elméletén — természeténél fogva — kívül reked az aktuális kommunikációs helyzet, az adott nyelvi környezet: azok a pragmatikai jelenségek, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai szabályok alapján működnek. CHOMSKY és a generatív szemlélet bírálatából egyértelműen kirajzolódik az az álláspont, hogy a nyelvi kompetencia a grammatikai szabályrendszeren kívül szükségszerűen magában foglal olyan szabályokat is, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai természetűek. Célszerűbb tehát inkább kommunikációs kompetenciáról beszélnünk, amely a grammatikai szabályok elsajátításán túl a beszélőnek azt a képességét is jelenti, hogy a nyelvet a cselekvés eszközeként mindig az adott szituációhoz mérten tudja használni. A kommunikációs kompetencia fogalma ebben az értelemben HYMES elméleti keretében jelenik meg (MÁTÉ 1991: 76).

Be kell látni, hogy a generatív grammatika elméleti alapjánál fogva nem lehetett alkalmas nyelven kívüli tényezők vizsgálatára. Ennek ellenére eredményeit nem szabad vitatnunk. Az egyik érdeme voltaképpen elégtelenségéből adódik: rámutat arra, hogy a nyelv működő rendszer, és működése nem írható le tisztán grammatikai szabályok alapján, mert használata mindig aktuális kommunikációs helyzettől függ. Másik eredménye magában a leíró modellben rejlik: a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között működő transzformációs szabályok

a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat modellálása között teremtenek kapcsolatot. A generatív grammatika mélystruktúrájának mintájából több olyan későbbi grammatika merít, amely a mondat összetevői közötti függőségi kapcsolatok elemzését lényegesnek véli (MÁTÉ 1991: 75–76).

A generatív elmélet mellett és ellen szóló érvek tisztán mutatják azt a két irányt, amely a nyelvelíró elméletek szemléletében nyomon követhető. Az egyik irányhoz azok a megközelítések tartoznak, amelyek a nyelvi rendszer egységeit tisztán nyelvészeti keretben próbálják leírni, a másik irányhoz azok, amelyek a nyelvi rendszer egységeit kommunikatív funkciójukban ragadják meg, azaz leírásuk szükségszerűen túlmutat a nyelvészeti vizsgálat határain. Ez utóbbi törekvés végleteként születik meg a 60-as évek elején AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a nyelvi egységeket (megnyilatkozásokat, diskurzusokat) nem a kommunikációs szituációnak megfeleltetett nyelvi jelenségekként vizsgálja, hanem kommunikációs cselekvéseknek tekinti őket. AUSTIN az oxfordi iskola képviselője, SEARLE-lel együtt lényeges következtetésekre jutottak. Fő érdemük abban rejlik, hogy — mivel figyelmüket a logikai kutatásokkal ellentétben nem a tudomány nyelvére és annak formalizációs lehetőségeire, hanem a mindennapi nyelvhasználatra fordították — azokat a jelenségeket is bevonták a nyelvelírásba, amelyeket a kommunikáció pragmatikai tényezőiként szoktunk emlegetni (így pl. a közlési cél, a beszédhelyzet) (PÉTER 1986: 4).

A generatív grammatika közvetlen vagy közvetett szemléletformáló hatását MÁTÉ JAKAB így összegzi: „A generatív nyelvészetet ért bírálatok nem csupán az elméletnek elég lényeges átalakulását (CHOMSKY 1982) és újabb diszciplínák kialakulását eredményezték (szociolingvisztika, szövegnyelvészet), hanem egyben elindítottak egy olyan folyamatot is, amely a régebbi kutatási módszereknél és technikáknál fejlettebb apparátussal olyan tudományos stratégia felé mutat, amely a nyelvészeti gondolkodást a hagyomány és az újítás egységében próbálja a tudományosság magasabb szintjére emelni” (MÁTÉ 1991: 77).

Az említett folyamat eredményeként körvonalazódó irányzatok átértelmezik a nyelvészet fogalmát, kitágítják a nyelvészeti kutatás kereteit, egyre több tudományággal vonnak be a nyelv vizsgálatába. Így kapott szerepet a nyelv leírásában a szociológia (szociolingvisztika), a pszichológia (pszicholingvisztika), a szemiotika, a logika, a filozófia. Ilyen integráló tudományként jött létre a szövegnyelvészet is, amely — hogy tárgyát, egy aktuális kommunikációs helyzetben létrejövő (ezáltal szükségszerűen nem nyelvi feltételekhez is igazodó) szöveget reprezentáljon — nem vagy nem tisztán nyelvészeti szempontokat is követ. Interdiszciplináris kapcsolódásain túl az eddigi nyelvészeti szemléletekhez képest még egy új sajátossággal szolgál, amelyet KOCSÁNY röviden így fogalmaz meg: „A modern szövegnyelvészet [...] abból az igényből született, hogy a nyelv-tudomány legyen képes leírni és magyarázni olyan nyelvi tényeket is, amelyek túlmutatnak a mondat határain” (KOCSÁNY 1996: 152). Hasonlóképpen értékeli

a német nyelvészeti kutatások fejlődését VIEHWEGER is: „Die gegenstandsinternen Ursachen für die Entwicklung linguistischer Beschreibungsverfahren zur Textanalyse sind vor allem in der Vielzahl sprachlicher Fakten zu sehen, die eine Grammatik nicht zu erklären mochte, deren Beschreibungsumfang auf die Domäne des Satzes begrenzt blieb”¹ (VIEHWEGER 1977: 103). Azaz a vizsgálat tárgya immár nem a mondat — pontosabban mondva nem a mondat nagyságrendű nyelvi egység —, hanem a szöveg, azaz a mondatok szöveggé szerveződése, és ennek reprezentációja már teljesíthetetlen elvárásokat támaszt egy mondatgrammatikai elmélet számára. A szövegnyelvészeti interdiszciplináris jellegét mi sem bizonyítja jobban, minthogy „mindjárt a szövegnyelvészeti megszületése után kialakult az a beismerés, hogy a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (KOCZSÁNYI 1996: 153).

Ennek a felismerésnek az előzményei a magyar mondatnyelvi kutatásban is jelentkezők: DEME a mondatok struktúráját elemezve a „megszerkesztettség — beszerkesztettség” oppozícióval utal a mondatok pragmatikai befolyásoltságára (DEME 1971). Később KIEFER és BÉKÉSI kutatásai is kiterjednek a mondat határain túlra (KIEFER 1976, BÉKÉSI 1979). KÁROLY SÁNDOR a megnyilatkozás természetének több olyan összetevőjét említi, amely a szöveggel szemben hatásának következményeként értékelhető: a hangzás, a jelentés, a morfoszintaktikai jellemzők, az aktuális tagolás, az indexális jelentés síkján (KÁROLY 1980–1981).

A generatív nyelvelmélet bírálatának következményeként az általánosabb értelemben vett nyelvészeti szemléletben — mind a magyar, mind a külföldi megközelítéseket tekintve — két irányzat különül el egymástól. VIEHWEGER ezeket szövegspecifikus jelenségek kutatásának tanulságaként az alábbiak szerint jellemzi:

1. Nachdem zahlreiche Fakten erkannt waren, die im Rahmen einer Satzgrammatik weder adäquat beschrieben noch erklärt werden konnten, wurde die Forderung erhoben, die Domäne der Grammatik zu erweitern und die „begrenzten Satzgrammatiken durch anspruchvollere und stärkere Textgrammatiken abzulösen” (VAN DIJK 1972);

2. Ausgehend von der Erkenntnis, daß die Sprache primär in Form von Texten vorkommt, daß Texte das „originäre sprachliche Zeichen” repräsentieren (HARTMANN 1971: 10), stellten zahlreiche Linguisten die bisherigen Forschungsansätze in Frage, die lediglich auf eine Erweiterung existierender Modelle um die Ebene des Textes abzielten und unterbreiteten Vorschläge linguis-

¹ A nyelvészeti leíró módszerek szövegelemzéssé való fejlődésének belső okai mindegyikénél számos olyan nyelvi tényben keresendő, amelyeket egy olyan grammatika, amely kizárólag a mondatok tartományára korlátozódó leíró apparátussal operál, nem tudott magyarázni.

tischer Modelle, in denen dem Text von vornherein eine zentrale Stellung eingeräumt wird”² (VIEHWEGER 1977: 103).

Az első felfogás tehát a mondatgrammatika olyan kiterjesztése, amely szövegspecifikus jelenségeket a mondatreprezentáció eszközeivel magyaráz. A második kutatási irány abszolút szövegközpontú; abból a feltevésből indul ki, hogy a nyelv szövegek formájában valósul meg, amelyek konkrét kommunikációs helyzetekbe vannak ágyazva. Az utóbbi elmélet DE SAUSSURE strukturalista szemléletének felrója, hogy a nyelv valódi működése évtizedekig nyelvészeti keretek közé volt szorítva, és ez törvényszerűen korlátozta a kutatás tárgyát is, mert a nyelvi rendszer vizsgálatán kívül rekedtek olyan fontos szempontok, mint a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók, a társadalmi érintkezés elemzése.

Ez után a pusztán jelzésszerű áttekintés után célszerű nagy vonalakban vázolni azokat az elméleteket, irányzatokat, amelyekből a mai szövegnyelvészet méríthetett, és amelyek hatására néhány évtized alatt a szövegről való gondolkodás lényegesen átalakult.

2. A mai szövegnyelvészet kialakulásának forrásai, előzményei

2.1. Nemzetközi előzmények

A legtöbb tudománytörténeti áttekintés megegyezik abban, hogy a szövegnyelvészet legkorábbi előzményeit körülbelül kétezer évvel ezelőtt, a retorikában, a stilisztikában kell keresnünk: a szónoklás és a stílus tudományában, azaz a gondolatok szöveggé formálásának tanáiban (DRESSLER 1973: 5–6, DE BEAUGRANDE—DRESSLER 1981: 15, BALÁZS 1985, KOCSÁNY 1989: 26, BENCZE 1996). TOLCSVAI NAGY a szövegnyelvészet legkorábbi gyökereit ezen a két tudományon túl a filológiában (a szövegek helyreállításának tudományában), a hermeneutikában (a megértés tudományában), valamint PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ filozófiájában véli megtalálni (TOLCSVAI NAGY 2001: 16). Ezek a tudományok, bár kutatásaik többé vagy kevésbé kétségkívül a szövegre irányulnak, nem tekinthetők szorosabb értelemben vett szövegtudományoknak (szövegta-

² 1. Miután számos olyan jelenséget felismertek, amelyet egy mondatgrammatika keretében adekvát módon sem leírni, sem megmagyarázni nem lehet, megszületett az az elvárás, hogy a grammatika tárgyát kiterjesszék, és a korlátozott mondatgrammatikát egy igényesebb és erősebb szöveggrammatikával váltsák fel.

2. Abból a felismerésből kiindulva, hogy a nyelv elsődlegesen szövegek formájában fordul elő, és hogy a szövegek az eredeti nyelvi jeleket reprezentálják, számos nyelvész megkérdőjelezte azokat az eddigi kutatási törekvéseket, amelyek már meglévő modelleknek a szöveg síkjára való kiterjesztését célozták, és olyan nyelvészeti modell-javaslatokat részesítettek előnyben, melyekben a szöveg kezdettől fogva központi szerepet játszik.

noknak). A később körvonalazódó, önállósuló nyelvtudomány sem fordul még egy darabig a szövegek felé. Bár a 20. század elején a szövegek — elsősorban az irodalmi alkotások, közöttük is főleg a népköltések, a mítoszok — strukturális vizsgálata az orosz formalisták (V. PROPP, V. SKLOVSKIJ, R. JAKOBSON) és a francia strukturalista etnológus C. LÉVI STRAUSS révén teret hódít, ez a főképpen irodalmi kutatás túlságosan korlátozott keretek között folyik ahhoz, hogy a nyelvészeti vizsgálatokat is a szövegelemzés felé terelje (DRESSLER 1973: 6).

Annak ellenére tehát, hogy a szövegek vizsgálatának több évtizedes hagyománya van, a szöveg még jó ideig nem kerül a kutatások középpontjába, TOLCSVAI NAGY találó megfogalmazásával élve: „A pozitív tudomány 19. századi gyakorlata és máig élő hagyománya nehezen engedte vissza azt a tartományt, amelyet — egyszerűen szólva — »parole« vagy »performancia« néven különít el a 20. századi nyelvtudomány számos jelentős és hatásos ága” (TOLCSVAI NAGY 1998: 110).

DE SAUSSURE strukturalista szemlélete és CHOMSKY — szintén strukturalista alapokon álló — transzformációs generatív elmélete is éles határt von a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közé. DE SAUSSURE kutatásainak középpontjában a szintagma áll, és CHOMSKY elemzései is a mondat egységén belül maradnak. HARRIS az első, aki a mondat határain túlmutató jelenségek felé fordul (DRESSLER 1973: 6, TOLCSVAI NAGY 2001: 17). HARRIS „Discourse Analysis”-ében az amerikai strukturalista pregeneratív disztribucionalizmust — amely a mondat tagolhatóságát mint legfontosabb sajátosságát — minden nyelvi egységre, a szövegre is kiterjeszti. A szöveget tagmondat nagyságrendű szekvenciákra osztja, a nyelvészeti kutatás középpontjába ezeknek a szekvenciáknak ekvivalenciasztályokba sorolását állítja szemantikai és formális hasonlóságaik alapján (DRESSLER 1973: 6–7).

2.2. Időrendi áttekintés

Az 1950-es évek végéig a leíró grammatika szemlélete — HARRIS próbálkozása és egyes más törekvések ellenére is — mondatközpontú volt. Néhány irányzat DE SAUSSURE rendszerét követve dolgozta ki saját, tágabb keretét, úgy, hogy abban szövegjelenségek is magyarázhatók legyenek (például az orosz formalisták főleg BAHTYIN, PROPP által képviselt irányzata, vagy a Prágai Nyelvész kör). Ennek a változásnak fő oka az volt, hogy az aktuális mondattagolás vizsgálatához a de Saussure-féle elméleti keret szűknek bizonyult.

A szövegkutatás számára lényeges változást a 60-as évek hoztak azzal, hogy az autonóm szintaxis mellett állást foglaló generatív grammatika „ellenpólusként” kommunikációs, pragmatikai megalapozottságú tudományok jöttek létre: AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a megnyilatkozást (vagy diskurzust) nem csupán a kommunikáció nyelvi eszközeként, hanem kommunikatív cselekvés-

ként szemléli; HALLIDAY szisztémikus-funkcionális nyelvtana; PIKE tagmémikája; az önálló tudománnyá érő pragmatika MORRIS által; a szociolingvisztika HYMES, LABOV révén; a LEWIS és GRICE nevéhez fűződő interakció-kutatás (TOLCSVAI NAGY 2001: 18). A szövegek iránt érdeklődő tudományok között itt sem szabad elfelejtkeznünk az irodalomtudomány hatásáról sem.

Igazán ekkortól — azaz a 1960-as évek elejétől kezdve — beszélhetünk tudományos igényű szövegkutatásról, szövegtanról. Ismertté válnak azok a szövegjelenségek, amelyek a szövegleírást „kivezetik” a mondatgrammatika kereteiből. Érzékelhetően ekkortól válik külön az a két fejlődési irány, amelyeket — VIEHWEGER megállapítását véve alapul — „kitágított mondatgrammatiká”-nak, illetve „kommunikációközpontú szemlélet”-nek nevezhetünk.

A 60-as évektől a 80-as évek elejéig a szöveg és a szövegleírás megítélésében az elsőként említett szemléletmód uralkodik. KALLMEYER strukturalista nyelv-tanban gyökerező elmélete — a mondattan kategóriáit használva a szövegelemzésben — a szöveget mondatok szintaktikai kapcsolatából vezeti le. A generatív grammatikából kinövő próbálkozások — ISENBERGÉ, PETŐFIÉ, VAN DIJKÉ, DRESSLERÉ — a szöveget is a generatív grammatika keretében próbálják leírni a mondatleírás mintájára (TOLCSVAI NAGY 2001: 19). Kiindulási alapjukat tekintve ezek az elméletek nem tudhatják reprezentálni sem az egyes szövegmondatok kapcsolatát, sem a mondatok és a szöveg közötti viszonyt, mert elméleti keretük-ből hiányzik a pragmatikai aspektus. TOLCSVAI NAGY jellemzése szerint ezek a megközelítések „a szöveget kívánták a generatív grammatika tartományává tenni, a szövegkompetencia és -performancia rendszerében akarták a jólformáltság és a szemantikai elfogadhatóság kategóriáját alkalmazni, s a szöveget bontották mondatszekvenciákra, azokat pedig mondatokra a mondatelemzés ágrajzának mintájára” (TOLCSVAI NAGY 2001: 19–20).

Ha az említett irányzatokat az alapul vett két fő szemléletmód — a grammatika-, illetve a kommunikációközpontú megközelítés — által behatárolt skálán próbáljuk elhelyezni, akkor VAN DIJK, PETŐFI és HALLIDAY elméletéről azt mondhatjuk, hogy átmenet a mondatgrammatikai keretbe zárt és a kommunikációs helyzet által motivált megközelítés között.

VAN DIJK elmélete a generatív szemantika talaján született. A mondatkapcsolatok felszíni struktúrájának vizsgálatától közelít a mélyszerkezeti jelenségek felé. A mondatok között nem pusztán grammatikai-szintaktikai, hanem pragmatikai viszonyt is feltételez. Elméletében nagy előrelépésnek tekinthető, hogy nemcsak a mondatok lineáris kapcsolódására fordít figyelmet, hanem a szöveg globális szerkezetét is elemzi. Mivel elméletében a szöveg, a szövegösszetevők szövegbe való beépülése, illetve az egyes összetevők szövegbeli funkciója csak a kontextus és a beszédzett ismeretében magyarázható és írható le, vizsgálatának szempontjai megkívánják a pragmatikai háttérrel. VAN DIJK ezáltal átlépi a mondatgrammatika határait. TOLCSVAI NAGY VAN DIJK szerepét hangsúlyozza ab-

ban a folyamatban, amely a szöveghez kapcsolódó pragmatikai kategóriák fogalomként való értelmezése, illetve a fogalmi sémák (keretek, forgatókönyvek) alkalmazása által a szövegten statikus jellegének feloldását eredményezi.

PETŐFI elméletét TOLCSVAI NAGY „nyelvészeti-logikai szemantikai jellegű integrált formális elmélet”-nek nevezi, amely „a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekinti alapjának, a szövegkarakterrel bíró megnyilatkozásokat pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek” (TOLCSVAI NAGY 1998: 116). PETŐFI korai felfogását a „szövegstruktúra-világstruktúra elmélet” (TeSWeST, Textstruktur-Weltstruktur Theorie) jelzi, amely a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját reprezentálja, azaz az alábbi műveleteket tartja szem előtt:

- „a) a természetes nyelvi szövegek (minden lehetséges) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációjának kijelölését,
- b) az egyedi intenzionális szemantikai reprezentációk világszemantikai (extenziionális szemantikai) interpretációját,
- c) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációk generálását, és
- d) egy szövegnek, egy szöveg intenzionális szemantikai reprezentációjának és egy szöveg extenziionális szemantikai reprezentációinak más szövegekkel, más szövegek intenzionális szemantikai reprezentációival és más szövegek extenziionális szemantikai reprezentációival való összehasonlítását” (PETŐFI 1978: 38).

PETŐFI a 80-as évektől modelljét más alapokra helyezi, tágabb elméleti kerete a szemiotika. Jelértelmezésében hatásosan keveredik a de Saussure-féle jelösszetevő-elmélet (jelölő: vehikulum, formáció; jelölt: értelem, relátum) és a kommunikációs szituáció kitüntetett szerepére összpontosító megközelítés is (vehikulum-ímagó; relátum-ímagó). (Ezeknek a fogalmaknak a meghatározását később ismertetem.) PETŐFI modelljeinek fontos sajátossága tehát a szöveg komplex jelként való értelmezése, amely „komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából, az egyszerű jel mintájára” (TOLCSVAI NAGY 2001: 22). Felfogását mindvégig kíséri a nyelvi síkhoz való ragaszkodás, a kommunikációs helyzet befolyásoló szerepének figyelembevétele, a világ nyelvi leképezésének kognitív megközelítése, valamint — hol inkább, hol kevésbé — a formalizáló törekvés.

VAN DIJKKEL és PETŐFIVEL megközelítőleg egy időben harmadik meghatározó irányatként HALLIDAY szisztémikus-funkcionális elmélete érdemel figyelmet. Ez a jelentést tartja a nyelv elsődleges funkciójának, ezért a nyelvi rendszer működését nem a mondatok szintjén, hanem lexikális szinten ragadja meg. A nyelvi változatokat, a nyelv társadalmi értelmezését állítva középpontba a nyelvi jelek szituációba ágyazottságát is szem előtt tartja. HALLIDAY szemléletének tanulságos következménye a szövegleírásban az, hogy a kohéziót nem a mondatok közötti, hanem a mondathatároktól független összetartó erőnek tekinti, szorintte ugyanis „a kohézió a szöveg egy elemének a szemantikai viszonya egy má-

sikhoz, amely elem az elsőnek az értelmezéséhez szükséges” (HALLIDAY—HASAN 1976: 8, hivatkozik rá TOLCSVAI NAGY 2001: 25). Ez a felfogás tehát — ezen a ponton látványosan — elszakad a mondat szerkezeti vizsgálatától, illetve a mondatgrammatikától.

A mondatgrammatika keretén belül maradni igyekeznek a Prágai Nyelvész kör újabb nemzedékének 70-es évekbeli irányzata. A tematikus progresszió kategóriájának bevezetésével és az aktuális mondattagolás szövegszintű alkalmazásával a szövegmagyarázatot nyelvtani alapokra helyezik. Ennek a megközelítésnek jelentős képviselője többek között DANEŠ, illetve VIEHWEGER. Az elmélet elégtelensége abban rejlik, hogy a tematikus progresszió a szöveg jelentésszerkezetének leírására nem alkalmas.

Az a kognitív szemléletű elméleti keret, amelyet DE BEAUGRANDE és DRESSLER az előző korszak összegzéseként, tanulságaként alkotott, és a 80-as évek elején ismertetett, jelentős fordulatot hozott a szövegek megközelítésében. Ez ugyanis a szöveget már nemcsak a nyelvészeti leírás tárgyának, hanem alkotási és befogadási (kognitív) folyamatnak is tekinti. Ennélfogva minden — valamely szituációban létrejövő — megnyilvánulás szöveg, ha eleget tesz az általuk hét pontban összefoglalt szövegszerúségi feltételeknek: azaz kohezív; koherens; szándékolt; a hallgató által elfogadható; hírértéke van; az adott szituációhoz illeszkedik; illetve kapcsolatot teremt más szövegekkel, szövegtípusokkal, azaz megfelel az intertextualitás kritériumának. DE BEAUGRANDE és DRESSLER szövegfelfogása láthatóan a pragmatikai, kommunikációs tényezőket is bevonja a szöveg elemzésébe, és ezáltal olyan kutatási irányt képvisel, amelynek nem lehet kielégítő kerete a mondatgrammatika.

A szöveg kognitív megközelítésének 80-as évekbeli térhódítása visszahatott az elméleti keret nyelvészeti háttérére is, aminek eredményeképpen újabb funkcionális nyelvészeti összefoglalások jelentek meg. A teljesség igénye nélkül megemlíthetők itt BROWN és YULE, VAN DIJK, illetőleg KALLMEYER kutatásai. TOLCSVAI NAGY legfrissebb áttekintésében a 80-as évek szövegtanát úgy jellemzi, hogy „a szövegtanról szóló tudományos diszkurzus megegyezni látszott egyes alapvető szempontok és a hozzájuk tartozó kategóriák értelmezésében, amelyet a legjobban talán a konnexitás, a kohézió és a koherencia hármassága képvisel. [...] E hármasság egyúttal a korszak átmeneti jellegét is bizonyítja: a három szint valójában a grammatikai kiindulás maradványa, megkerülhetetlen módszertani szükségszerűség, ám közben már előremutat a kommunikációs és procedurális feldolgozások felé” (TOLCSVAI NAGY 2001: 30).

A 80-as évektől fogva egészen máig — kissé leegyszerűsítve — a VAN DIJK, PETŐFI, HALLIDAY, DE BEAUGRANDE—DRESSLER névvel jelezhető irányok éreztetik hatásukat, úgy, hogy hol egyikük, hol másikuk, hol pedig több modellből kialakított szemlélet szolgál alapjául egy-egy újonnan születő elméletnek.

2.3. Hazai előzmények

A magyar szövegtudomány kialakulásának történetében nem szabad megfeledkeznünk a hazai örökségről sem. A retorika, a stilisztika, a filológia neves magyar tudósainak munkái, valamint az 1940-es évektől kezdve megjelenő grammatikai tárgyú írások — közöttük szisztematikusan kiépített és körvonalazott nyelvtanok — értékes alapot nyújtottak a szövegtan kialakulásához. A grammatikák között találunk olyanokat, amelyek — bár nem mutatnak rá nem grammatikai kérdésekre — azzal, hogy meghúzzák egy-egy rendszerszerű grammatika határait, felhasználhatók egy a grammatikáénál tágabb leíró keret kiépítéséhez is. Az első magyar grammatikák — a külföldiekhez hasonlóan — DE SAUSSURE hatása alatt születtek. Később DE SAUSSURE elméletéből kinőve, de ezt lényegesen módosítva, hazánkban is a generatív megközelítés vált szemléletformáló irányzattá.

A magyar leíró grammatika szemlélete kezdettől fogva mondatközpontú volt (gyakran a mondatnál kisebb nyelvi egységek vizsgálatára összpontosított), de közvetett módon ezzel is hozzájárult a szöveg leírását célzó kutatásokhoz.

A szövegtan kialakulása számára „jövendelő” mondattani kutatások között feltétlenül említést érdemel többek között ANTAL LÁSZLÓ (1976, 1979), BÁNRÉTI ZOLTÁN (1979a, 1992), BERRÁR JOLÁN (1967, 1977), BENKŐ LÁSZLÓ (1968, 1988), DÁNIEL ÁGNES (1990) munkássága. Különösen nagy jelentőségű ebből a szempontból DEME LÁSZLÓ tevékenysége, aki — bár tisztán grammatikailag megalapozott mondattani keretet alkotott — azzal, hogy a mondat határán túlmutató jelenségekre is figyel (pl. mondatok kapcsolódása, téma-réma szerkezet), szövegtani irányt alapozott meg. Elméleti kerete is ideális egy szövegtudomány alapvetéséhez, ugyanis rámutat arra, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze, a mondat — a szöveg alapegységeként — nyelvi és nem nyelvi környezetének függvénye.

A mondat aktuális tagolásának kérdésével foglalkozó tanulmányok is áttörtek a mondattani keret határait. DEZSŐ LÁSZLÓ, SZÉPE GYÖRGY írásaiból (1967) kiderül, hogy a téma-réma szerkezet a mondatnál komplexebb nyelvi szint formálója is. ELEKFI LÁSZLÓ hagyományos nézőpontból vizsgálta a kérdést (1973, 1975), KIEFER FERENC az előfeltevések tükrében mutatta be a mondatok aktuális tagolását (1976), SZABOLCSI ANNA generatív alapon elemezte a mondat funkcionális perspektíváit (1980) (MÁTÉ 1991: 80).

Funkcionális mondattani alapon különösen BRASSAI SÁMUEL, HADROVICS LÁSZLÓ, RÁCZ ENDRE, SZEMERE GYULA, később BÉKÉSI IMRE kutatásai mutatnak a szöveg felé, különösen a mondatok közötti kapcsolóelemek vizsgálatában (l. HADROVICS 1969). A mondatgrammatikai jelenségeknek az a bőséges tára, amely RÁCZ ENDRE kutatásaiból született, értékes adalék szövegnyelvészeti elemzésekhez is.

A magyar kutatók egy csoportja a generatív grammatika keretén belül marad. É. KISS KATALIN hatásos tanulmányt írt az anaforikus névmásokról, amely azért is jelentős, „mert főleg a szöveggrammatikának, de a szövegelmélet más területein is, a generatív metodológia jelenti azt a szilárd elméleti és módszertani alapot, amelyet sokan az egész szövegelméleti stratégia alapjának tekintenek” (MÁTÉ 1991: 80).

Sokak nevét említhetnénk még a szövegnyelvészeti gondolkodás grammatikai előzményeire utalva, akiknek kutatásai nem közvetlenül kapcsolódnak ehhez a témához, hiszen a mondatokkal való bármilyen irányú foglalkozás egy ponton szinte törvényszerűen jelöli ki a mondattani elemzés határát, és ezzel együtt a szövegnyelvészeti elemzés kezdetét.

A grammatikai alapú kutatások rövid áttekintése alapján egyetérthetünk MÁTÉ JAKABBal abban, hogy „a mondatnak a tartalmi és formai jegyei a beszéd lineáris jellegéből következően egyaránt mutatnak előre és hátra is. Voltaképpen tehát a mondat vizsgálata vált a mondatnál nagyobb nyelvi és beszédbeli egységek kutatásának kiindulópontjává és ösztönzőjévé” (MÁTÉ 1991: 81). MÁTÉ véleményében észre kell vennünk, hogy a szövegnek mind nyelvi, mind beszédbeli egységként való említése azt sugallja, hogy máig sem alakult ki egységes álláspont ebben a lényeges elméleti kérdésben.

A magyar szövegtani kutatások első korszakát az 1970-es évek második felére tehetjük. Az erre a korszakra jellemző elméleti beállítódást jól szemlélteti két ezidőtájt megjelent kötet is: az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. kötete (TELEGDI—SZÉPE 1976) és az első, Kaposváron rendezett szövegtani konferencia anyaga (SZATHMÁRI—VÁRKONYI 1979).

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* kötetében nyomon követhető mind a klasszikus leíró vagy a generatív grammatikára visszavezethető mondatközpontú formális-logikai irány, mind az a szemlélet, amely a nyelvi közlés alapegységének a szöveget tartja. BÉKÉSI IMRE DEME mondat- és szövegfelfogását közelíti meg konstrukcionális alapon (1976); CSÚRI KÁROLY generatív szövegelemzési lehetőségeket latolgat (1976); PLÉH CSABA és RADICS KATALIN a mondat határán belüli és az azon túlmutató névmáshasználatot elemzi (PLÉH—RADICS 1976); ANTAL LÁSZLÓ a formális nyelvreírás lehető legtagabb keretét határozza meg, és ezt a mondattan határán túl nem tartja lehetségesnek (1976); KIEFER egy szövegelmélet kidolgozásának lehetőségét kutatja mellérendelő mondatok elemzésére támaszkodva (1976).

A SZATHMÁRI és VÁRKONYI által szerkesztett konferenciakötet is azt igazolja, hogy a korszak gazdag próbálkozásokban, amelyek a szöveg, a szövegtan, a szövegelmélet meghatározására, modellálására törekednek.

A 80-as években szövegtani tanulmányok újabb gyűjteménye látott napvilágot *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből* címmel (RÁCZ—SZATHMÁRI 1983). Ez a kiadvány is azt érzékelteti, hogy még nem alakult ki egy-

séges magyar szövegtani iskola. Ezt a korszakot leginkább NAGY FERENC, DEME LÁSZLÓ, BÉKÉSI IMRE, BALÁZS JÁNOS, SZABÓ ZOLTÁN tevékenysége jellemzi, amellett, hogy a nemzetközi szövegtani irányzatok továbbra is éreztetik hatásukat.

NAGY FERENC a hagyományos grammatika keretén belül maradva szemléli a szöveget mint a nyelvi rendszer legfelső szintjén álló egységet, azaz elzárkózik a kommunikációközpontú szemlélettől, amely szerint a szöveg nem — vagy legalábbis nem tisztán — grammatikai jelenség.

BÉKÉSI IMRE az egyik leghatásosabb és legmaradandóbb szövegtani elméletet alkotja meg, újat mutatva azzal, hogy a szövegtani elemzés tárgyául nem a mondatot, és nem a szöveget, hanem a kettő között álló konstrukcionális egységet, a konstrukciótípust jelöli meg. BÉKÉSI DEME szemléletéből indul ki, mellérendelő tartalmi-logikai kapcsolatok mondaton belüli és mondatok közötti típusait, eszközeit elemzi. BÉKÉSI tehát amellett, hogy a szöveg alapegységének a mondatot tekinti, strukturalista és újgrammatikus hagyományokat követ, túllép a mondatközpontú szemléleten, egy mondatgrammatikai jelenség szöveggrammatikai funkcióját elemzi. Voltaképpen szemléletének újszerűsége az oka annak, hogy eredményei nem használhatók fel maradéktalanul a szövegtani elemzésben. Felvetődik ugyanis a kérdés, hogy a néhány mondatos rövidszövegek sajátosságai mennyiben vetíthetők rá hosszabb terjedelmű, ezáltal bonyolultabb jelentésszerkezetű szövegekre. Ha hosszabb szövegek vizsgálatában következtetéseire maradéktalanul nem is támaszkodhatunk, azokat a szempontokat, amelyek fontosságát a mondatnál komplexebb egységek elemzésében felismeri, mindenképpen figyelembe vehetjük terjedelmesebb szövegek vizsgálatában is.

BALÁZS JÁNOS az első magyar átfogó szövegtan megalkotója, aki a szövegtani elemzést munkájában a nyelvtudomány keretén belül igyekszik tartani. A mondatok szintaktikai kapcsolatát tartja elsődlegesnek a szemantikaival és a pragmatikaival szemben. Egyeztetni a retorika szövegszerkezeti és a leíró (újgrammatikus strukturalista) grammatika kategorizáló rendszerét. Nem a nyelvészetből, hanem a retorikából indul ki, ez leginkább a pragmatikai szintű leírásban mutatkozik meg a beszédhelyzet mind logikai, mind retorikai keretben történő tárgyalásakor.

Az 1990-es évek magyar szövegtani kutatásai leginkább PETŐFI nevével jellemezhetők, akinek munkái már a 80-as években olvashatóvá váltak magyarul is. A szerkesztésével született *Szemiotikai Szövegtan*, valamint *Officina Textologica* című sorozatok — ha az egyes elméleti irányokat nem is egységesítették — szövegtani műhellyé váltak, és ez a szövegtan részterületeivel foglalkozó és az egységes szövegelmélet létrehozására törekvő kutatásokat egyaránt megélelénkíti. Ez utóbbiak közül kiemelkedő jelentőségű KOCSÁNY PIROSKÁNAK a szövegtan néhány elméleti kérdéséről szóló tanulmánya (KOCSÁNY 1989), valamint más szöveggrammatikai írásai is (KOCSÁNY 1985, 1997).

Az általános szövegtani kutatások 90-es évekbeli alakulását TOLCSVAI NAGY négy fő tulajdonsággal jellemzi:

- kettéválik az elméleti kutatás és az empirikus szövegvizsgálat,
- a nyelvtani alapú szövegvizsgálatok mellett teret hódít a kognitív pszichológiai alapozású kutatási irány,
- a kommunikációkutatás még szorosabb kapcsolatba kerül a szövegértelmezéssel,
- egyre inkább a kognitív tudomány fogja össze (TOLCSVAI NAGY 2001: 33).

A nemzetközi előzmények a magyar szövegtudományban egy-két évtizednyi eltolódással éreztetik hatásukat. A magyar és a nemzetközi szövegtani kutatások közötti leglényegesebb eltérésként azt emelhetjük ki, hogy hazánkban nem alakult ki olyan önálló szövegtudomány, amely alapegységének a kommunikációs cselekvésként, illetve a kommunikáció nyelvi eszközöként értelmezett szöveget tartaná. Az uralkodó kutatási alap még mindig a mondat grammatikája, amely nem vagy nem eléggé alkalmazza a pragmatikai nézőpontot.

A mai szövegtan TOLCSVAI NAGY sokatmondó jellemzése szerint „a korábbi eltérő nézőpontok (és tudományágak: grammatika, szemantika, pragmatika, kommunikációelmélet, cselekvésemélet, kognitív pszichológia) elméleti és módszertani összeegyeztetésével foglalatoskodik [...] leginkább kognitív tudományos és metatudományos keretben” (TOLCSVAI NAGY 2001: 37)

3. A szövegnyelvészeti kutatás tárgyáról

Az egyes szemléletek különbözősége azon is lemérhető, hogy mely nyelvi egységet tekintik kutatásuk tárgyának: a mondatot (esetleg a mondaténál kisebb nagyságrendű egységet) vagy pedig a szöveget. A vizsgálat tárgya sok szempontból meghatározza vizsgálat keretét, a leíró módszerek, modellek többé-kevésbé egyértelmű jellegzetességei egy-egy irányzatnak. Bár DRESSLER alábbiakban figyelembe vett gondolatmenete immár három évtizede született, máig alapul vehető áttekintést ad a szövegnyelvészeti vizsgálatok irányairól. Attól függően, hogy a szövegnyelvészeti kutatás miképpen határozza meg tárgyát, DRESSLER a szövegnyelvészet logikai fejlődésének (amely a szerző szerint azonos a történelmi fejlődéssel) három fokát különbözteti meg. Ezeket a reflexió fokozatainak (die Stufen der Reflexion) nevezi.

A reflexió első — időben is legkorábbi — szintje a legmagasabb nyelvi egységnek a mondatot tekinti, ami azt jelenti, hogy a nyelv mint rendszer mondatokból és mondatsémákból áll, a szöveg pedig mondatok pusztá egymásra halmozása. Amennyiben a mondatok között vagy a szövegben bármiféle szabályszerűség fedezhető fel, ezt — mivel nem a nyelvi kompetencia keretébe tartozó jelenség — legfőljebb a stilsztika vagy más olyan tudomány vizsgálhatja, amely a nyelvhasználatot elemzi („linguistique de la parole”).

A fejlődés második fokán a vizsgálat alapegysége az egy vagy több mondatból álló nyilatkozat (Äußerung). A nyilatkozat mint minimális kommunikatív egység egy személy folyamatos kijelentése (Ausspruch), melynek elejét és végét hallgatás jelzi, vagy az, hogy egy másik személy veszi át a szót. Ha azonban a nyilatkozatot tartjuk a legfelső nyelvi egységnek, akkor a párbeszéd — amely több személy nyilatkozataiból áll — nem tekinthető nyelvészeti egységnek. Különösen nem, ha egy hangzó hétköznapi társalgásra gondolunk, ahol a beszélők gyakran egymás szavába váganak, lehetlenné téve a nyilatkozatnyi egységek elhatárolását. E felfogás keretében továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy a szóbeli nyilatkozatnyi egységnek mi felel meg az írott közlésben.

DRESSLER a reflexió harmadik fokán a legnagyobb nyelvi egységnek a szöveget tekinti. Az ember szövegben beszél és ír, vagy legalábbis ez a szándéka, tehát az elsődleges nyelvi jel, amely az emberi kifejezés eszköze, a szöveg. Különbséget tesz a nyelvi rendszer egységeként létező szöveg és az aktuálisan megvalósuló szöveg között. Az elsőre az „emischer Text” (Textem ’textéma’, Potentialtext ’potenciális szöveg’), a másodikra az „etischer Text” (’tényleges szöveg’) terminust használja. A textéma olyan bázisstruktúra, amelyből az aktuálisan létrejövő szöveg mint felszíni struktúra levezethető. DRESSLER elképzelésében két szemlélet tükröződik szembevetően: az egyik DE SAUSSURE langue-parole értelmezése, a másik pedig a generatív grammatika felfogása a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet viszonyáról. Én magam nem tudok egyetérteni azzal, hogy ez a felosztás valóban kiterjeszhető lenne a mondat fölötti szintre is. Ha egyáltalán valamilyen elméleti alapon beszélhetünk szövegek kiinduló vagy mélyszerkezetéről, nem hiszem, hogy tiszta párhuzam vonható a mondat mélystruktúrája és a textéma mint szöveg-mélystruktúra között. Míg egy mondat mélyszerkezete a felszíni szerkezetben megvalósuló mondatnak szintaktikai és szemantikai kiindulópontja, a textéma pusztán szemantikai reprezentációk sora, nem pedig mélystruktúrák összefonódása. DRESSLER elképzelése alapján akár azt is feltételezhetnénk, hogy a mondatok mintájára szövegek is generálhatók. Nagy valószínűséggel ez ellen a kommunikációorientált irányzatok mindegyike tiltakozna.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a szöveg fonetikai — esetleg a fonetikai formán alapuló felszínes szemantikai — és szintaktikai meghatározása nem nyújthat kielégítő definíciót. A szöveg kommunikációba ágyazottsága nem hagyható figyelmen kívül, definiálására ezért csak kommunikatív-szemantikai, vagy pragmatikai megközelítéssel vállalkozhatunk.

A szövegnyelvészet lehetséges alapegységeiként említett nyelvirendszer-összetevők — így a mondat, a mondatsor, a textéma — fenti elemzése a szövegnyelvészet fejlődésének két irányát jelöli ki: 1) az egyik, amelyet DRESSLER „Satzpaarmethode” (’mondatpármódszer’) terminussal jelöl, szomszédos mondatok közötti kapcsolatok feltárásán keresztül jut el a szöveg leírásáig, azaz —

bár ő az összegzésben ezt nem mondja ki — a leírás a grammatika keretén belül marad; 2) a másik a szintaktikai vizsgálatot szematikai-pragmatikai elemzéssé tágítja (DRESSLER 1973: 10–15).

Látható tehát, hogy a DRESSLER által ismertett kutatási irányok is a grammatikai (mondat)központú és a pragmatikai (kommunikáció)központú szemléleten alapulnak.

4. A szövegnyelvészet fogalmáról

A szövegekkel foglalkozó tudományok még nem jutottak el odáig, hogy egységes, adekvát szövegelméletet hozzanak létre. Egy tudományág meghatározása, definiálása — főleg akkor, ha kereteit még nem tisztázta teljesen — nem egyszerű feladat. Ahhoz azonban, hogy egy szövegeket leíró modelltől pontos képet alkothassunk, legalább körvonaloznunk kell azt a tudományos hátteret, amely a leírás alapjául szolgál.

Az alábbiakban nem választom külön a magyar és a külföldi szakirodalomban használatos fogalmakat, mert egyrészt láthattuk, hogy a szöveg fogalmának értelmezései közel azonos irányokba mutatnak, másrészt az is tapasztalható, hogy a szövegek leírására születő diszciplínák magyar elnevezései leggyakrabban a külföldi terminusok fordításai (Textlinguistik, textlinguistics).

Az a kutatási irány, amelyet én az eddigiekben és ezután is szövegnyelvészetnek nevezek, az utóbbi időben egyre színesebb szövegtani szakirodalomban többféle elnevezéssel szerepel. Bizonyára nem lenne megalapozott azt feltételezni, hogy egyik vagy másik fogalommal jelölt tudomány ugyanazt az elméletet képviseli, mint az általam szövegnyelvészetnek tartott irányzat. VIEHWEGERT idézve a következőképpen körvonalazható az a szemlélet, amelyet a szóban forgó tudományra használt fogalmak kifejezni törekcsenek: „Die verschiedenen linguistischen Forschungsrichtungen, die sich in den letzten Jahren unter Bezeichnungen wie ‘Textlinguistik’, ‘Texttheorie’ oder ‘Textgrammatik’ etabliert haben, sind Ausdruck des geistigen sprachwissenschaftlichen Interesses an der Untersuchung von Texten und deren Aufbauprinzipien”³ (VIEHWEGERT 1977: 103).

Mielőtt a dolgozatom elméleti keretébe illeszkedő szövegnyelvészetről részletes képet festenék, röviden érdemes áttekintenünk a különböző terminusok használatát és az e terminusokkal jelölt tudományok természetét.

A magyar szakirodalomban a szövegekkel foglalkozó tudomány megjelölésé-

³ Az utóbbi években létrejött különféle nyelvészeti kutatási irányok, amelyek magukat a ’szövegnyelvészet’, ’szövegelmélet’, vagy ’szöveggrammatika’ címkékel jelölték, a szövegek és szerkesztési elveik vizsgálata iránti szellemtudományi nyelvészeti érdeklődés kifejezései.

re leggyakrabban a „szövegnyelvészet” és a „szövegtan” fogalom használatos, de találkozzunk a „szöveggrammatika” és „szövegelmélet” elnevezéssel is.

Egy szövegtudomány megnevezésében kulcsfontosságú, hogyan definiálja kutatása tárgyát, a szöveget. Alább — anélkül, hogy a szövegmeghatározás problematikáját részletesen elemezném — csak a tudományterületeket jelölő terminusok szempontjából leglényegesebb irányokról teszek említést.

KLAUDY KINGA és FERENCZY GYULA már a magyar szövegtudomány kialakulásának korai szakaszában nagyon adekvát és átfogó véleményt fogalmazott meg a szövegkutatás természetéről: „Úgy tűnik, az a felfogás a legelfogadhatóbb, hogy a nyelvi rendszer mondatnál magasabb szintjeire vonatkozó lingvisztikai szövegkutatás feltétlenül a nyelvészet kompetenciájába tartozik, de el kell fogadni e kutatások kettős stratégiáját, a nyelvészetben belülről és kívülről. Ez azt jelenti, hogy a kutatást egyrészt a nyelvészet eddigi eszközeivel és módszereivel kell végezni, másrészt új fogalmakra és módszerekre is szükség van. Utóbbiaknál maximálisan figyelembe kell venni, hogy ez az új nyelvészeti ág multidiszciplináris jellegű: több tudomány (szemiotika, logika, kommunikáció-elmélet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, stilisztika stb.) összefonódásának területe is” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 314). A szerzők a moszkvai szövegnyelvészeti konferenciáról beszámolva több olyan kutatóra is utalnak, akik megkérdőjelezik a szövegnyelvészet létjogosultságát azzal érvelve, hogy a szöveg szövegsége nem írható le a nyelvtudomány keretein belül. Többek között L. SZ. BARHUDAROVOT idézik, aki szerint „szövegnyelvészetről csak akkor beszélhetünk, ha a szöveget a nyelv egységének tekintjük. Ha a szöveget a beszéd egységének tekintjük, kétségessé válik a szövegnyelvészet létezése, mert a beszéd mindig egyedi és individuális” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 313). Ezt az elgondolást diskurzuselemzések és etnometodológiai vizsgálatok már cáfolták. Egyes mai szövegtanok a beszéd rendszerszerűsége mellett is állást foglalnak.

Részben a szövegnyelvészet itt megfogalmazott tulajdonságából adódik az a terminológiai probléma is, amelyet a „szövegnyelvészet” és a „szöveggrammatika” fogalmak olykor szinonimákként való használata okoz. Ezt a kérdést rendkívül világosan tisztázza KIEFER FERENC „Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában (KIEFER 1979). A kiindulópont ebben a kérdésben is az, hogy hogyan határozzuk meg a szöveg fogalmát.

KIEFER a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyának felderítésén keresztül közelít a szöveggrammatika meghatározásához, a nyelvtudomány keretében szemléli a mondat és a szöveg karakterét. Ebből a szempontból a mondat és a szöveg fogalommeghatározásának leglényegesebb különbsége az, hogy „a mondat fogalma nem adható meg grammatikán kívül: a mondatot mindig csak egy adott grammatikára nézve határozhatjuk meg” (KIEFER 1979: 217). Míg azonban a mondatnak adekvát definíciója lehetséges egy grammatikán be-

lül, „a szöveg fogalma nem definiálható (még részlegesen sem) nyelvészetileg, hiszen nincs és nem is lehet olyan szöveggrammatika, amely a szöveg fogalmát meghatározná” (i. h.). Ennek oka pedig köztudottan abban keresendő, hogy a szöveg meghatározásában a grammatikán túl nyelven kívüli ismereteink is fontos szerepet játszanak. A mondatgrammatikával „párhuzamos” értelemben használt szöveggrammatikáról tehát nem beszélhetünk.

Ha nem ebből az analógiából indulunk ki, akkor a szöveggrammatikának más értelmezése is elképzelhető: „a szövegalkotás grammatikai kihatásait érthetjük rajta. A szöveggrammatika ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy a mondatgrammatika milyen jelenségei jutnak szerephez a szövegalkotásban (szórend, névmáshasználat, határozott névelő használata stb.)” (i. h.). KIEFER felhívja azonban figyelmünket arra, hogy a szöveggrammatika fogalmának értelmezése nem hasonlít a mondatgrammatika fogalmáéhoz.

A szöveg kutatásával foglalkozó szakirodalomban gyakran olvashatunk születőben lévő szövegelméletről. KIEFER a szövegelmélet helyzetét két évtizede úgy ítélte meg, hogy szövegelméletről valójában nem beszélhetünk, ugyanis a szövegelmélet és a szöveggrammatika közötti legfőbb különbség az, hogy a szövegelmélet a szövegjelenségeket nemcsak leírni, hanem magyarázni is tudja. Az előbb említett kifejezésekben a „szövegelmélet” valójában azt a kutatási irányt jelöli, amely szövegelmélet megalkotására törekszik. Ez a megállapítása máig érvényes, amikor is a szövegtudomány lényeges előrelépések ellenére sem tudott — szövegjelenségek magyarázatán alapuló — adekvát szövegtipológiát alkotni.

A szöveg nyelvtudomány keretén belüli vizsgálatára KIEFER a „szövegnyelvészet” terminust javasolja. Magyarázata kellően óvatos, egyben cáfolhatatlan: „A szövegnyelvészet nem pontos fogalom, ezért nem is érthető félre. Fedi a szöveg nyelvészeti vizsgálatának minden szempontját...” (1979: 218), ezen túl KIEFER is hangsúlyozza a szövegnyelvészet interdiszciplináris kapcsolódásait.

Talán nem haszontalan KIEFER értelmezéseinek ismeretében VAN DIJK szövegtudományokról alkotott elképzelését is röviden szemügyre venni, azért sem, mert az általa körvonalazott diszciplináris keretben is helyet kapnak a KIEFER által elemzett fogalmak. VAN DIJK a generatív szemantika talaján állva a szöveg mélystruktúrájaként egy absztrakt logikai szerkezetet képzelt el, amelyet a szöveg tervének tekint. (Vö. VATER 1992: 21.) VAN DIJK a szövegtudomány komponenseinek a következőket tartja: nyelvészet, irodalomtudomány, pszichológia, jogtudomány, teológia, történelemtudomány. A szövegnyelvészet két altudománya a szöveggrammatika és a szövegpragmatika. Az előbbi alá sorolja a szöveg-szintaxist és a szövegsemantikát. (Vö. VATER 1992: 9.) VAN DIJK diszciplináris keretében tehát a szövegnyelvészet, azaz komponenseire bontva a szöveg-szintaxis, a szövegsemantika és a szövegpragmatika tudománya gondoskodik a szöveg komplex nyelvészeti leírásáról. KIEFER felfogása az egyes diszciplináris keretéről és aldiszciplináris keretéről illeszkedik a tudományok VAN DIJK által felállított hie-

rarchiájához: a szövegnyelvészet nem öleli fel (mert nem ölelheti fel) egy szöveg komplex leírásának minden szempontját, interdiszciplináris jellege tehát szűkségszerű (VAN DIJK öt további szövegtudományt sorol fel, amelyek mindegyike a szöveget vizsgálja más-más szándékkal). A szöveggrammatika a nyelvészeti elemzésnek egy szelete, amely a nyelvi rendszer keretén belül maradván nem foglalkozik (mert nem foglalkozhat) a nem nyelvi szabályszerűségektől függő, azaz a kommunikációs kontextustól befolyásolt szövegjelenségekkel. A szöveggrammatika szövegszintaxisra és szövegsemantikára való bontása pedig megegyezik a hagyományos grammatikai szemlélettel.

BRINKER szövegnyelvészet-értelmezése is alátámasztja KIEFER és VAN DIJK értelmezését, ő a „nyelvészeti szövegelemzés” (linguistische Textanalyse) terminust használja. A nyelvészeti szövegelemzés célja: „die Struktur, d. h. den grammatischen und thematischen Aufbau, sowie die kommunikative Funktion konkreter Texte transparent zu machen und nachprüfbar darzustellen”⁴ (BRINKER 1988²: 8, hivatkozik rá VATER 1992: 9). Ha BRINKER megfogalmazásában számba vesszük a szöveggel kapcsolatban vizsgálandó tényezőket, akkor azok között éppen a szöveggrammatika, a szövegsemantika és a szövegpragmatika szempontjait találjuk.

MÁTÉ JAKAB e tudományág elnevezéséül a „szövegnyelvészet” helyett a „szövegten” terminust javasolja éppen a szöveg tudományának több diszciplínával való kapcsolódását véve alapul (MÁTÉ 1991: 82).

Érdekes tanulsággal szolgál, ha MÁTÉ véleményét GAÁL EDITÉVEL vetjük össze, aki — majd tíz évvel korábbi tanulmányában — szintén a „szövegten” elnevezést részesíti előnyben, de motivációja más. GAÁL a nyelvi rendszer egyes szintjeinek vizsgálatából indul ki. Azt vallja, hogy „valamennyi nyelvi szint (fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat, tömb, textéma, szöveg) vizsgálatában lényeges, hogy a nyelvi jelek alakai és szemantikai jellemzőit két oldalról közelítsük meg, a két szomszédos nyelvi szint felől. (Helyzeténél fogva a fonéma és a szöveg kivételesen viselkedik.)” (GAÁL 1983: 108). Különösen lényeges itt GAÁLnak a szöveg kivételes helyzetére vonatkozó megjegyzése, amely gondolatmenetében arra az eredményre vezet, hogy „a szövegtannak (a szövegszint leírásának) tárgya csak a szöveg közvetlen összetevőinek kapcsolódása lehet. [...] A szövegtenba tehát e szerint az értelmezés szerint a szöveg közvetlen összetevők szerinti elemzése és a szerkesztéstan tartozik” (i. h.). Sorravezéve a többek által szövegnyelvészeti jelenségnek értékelt névmásítást, névelő- és kötőszóhasználatot, értelmi egyeztetést, mindegyikről megállapítja, hogy nem szövegnyelvészeti, hanem pragmatikai-stilisztikai (vagy legfőképpen csak pragmatikai) kérdés. Az eddigiekből azt a következtetést vonja le, hogy a szövegten

⁴ konkrét szövegek struktúráját, azaz grammatikai és tematikus felépítését, kommunikatív funkcióját transzparenssé tenni, és ellenőrizhetően bemutatni

mint „a szövegszint tana” elhelyezhető a hagyományos nyelvtani keretben, azaz „a nyelvi szinteken alapuló nyelvleírás rendszerében”, a szövegnyelvészet „nyelvtudományi irányzatként való kezelése” azonban vitatható (GAÁL 1983: 111).

MÁTÉ és GAÁL álláspontja abban megegyezik tehát, hogy a szövegnyelvészet nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzat, és bár GAÁL nem fogalmazza meg, de pragmatikai-stilisztikai természetű szövegjelenségekre való utalásából valószínűsíthető, hogy e tudományág interdiszciplináris kapcsolódásaival ő is egyetért.

Mivel azonban szövegtan-értelmezésük teljesen eltérő, a szövegtan tudományának tágabb keretbe való sorolása is. MÁTÉ azzal, hogy szerinte „a magyar szövegtan elnevezés jobban kifejezi az új tudományág interdiszciplináris jellegét” (MÁTÉ 1991: 82), a szövegtan fogalmának értelmezési lehetőségét tágabbnak véli a szövegnyelvészeténél, a szövegtan kompetenciájába sorolva nem tisztán nyelvészeti szövegjelenségek leírását is más nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzatok apparátusára támaszkodva. A GAÁL által alkotott keretben ezzel szemben a szövegtan kompetenciája „leszűkül”, a tisztán nyelvi-nyelvészeti jelenségekre „korlátozódik”: a szövegtan rendszernyelvészeti irányzat. Nem célom az egyes elméletek mélyreható kritikai értékelését adni, GAÁL nézetében ennek ellenére két mozzanatot célszerű kiemelni: 1) azzal, hogy a nyelvi rendszer egységei között — úgy tűnik, nagyságrendjüket tekintve egymást követő egységekként — a textéma és a szöveg is szerepel, elmosódik az absztrakció (langue) és az aktualizáció (parole) közötti különbség; 2) nem fűzi tovább azt a — meglátásom szerint helytálló — véleményét, hogy a szöveg mint nyelvi egység kivételesen viselkedik, pedig azt hiszem, éppen ez a szál vezethetne el annak belátásáig, hogy mivel a szöveg egysége nem kezelhető tisztán nyelvi egységként, a szöveg tudománya nemigen illeszthető a többi nyelvi rendszer alapú tudományág sorába.

Ebben a témában kiemelkedően eredményes KOCSÁNY PIROSKA gondolatmenete, amelyet „Szövegnyelvészet és szövegtan” címmel ismertet (KOCSÁNY 1996). A mondatok közötti névmási utalások vizsgálatának tanulságaként abból a kérdésből indul ki, hogy egyáltalán „nyelvészet-e a szövegnyelvészet, avagy más, független, önálló tudomány?”. Nyilvánvalóvá válik számára, hogy „a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (KOCSÁNY 1996: 152–3).

KOCSÁNY — megtartva a „szövegnyelvészet” terminust — a két alapvető szövegfelfogáshoz igazodva, a szövegnyelvészetnek is két típusát különíti el. A szövegnyelvészet egyik típusa a „nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet”, amely „a szöveget egy adott nyelv szabályrendszerének megfelelően létrejövő (nyelvi) egységként tételezi”, ennek megfelelően a nyelvi rendszer egységeinek sorába illeszti (KOCSÁNY 1996: 159). Ebben a keretben a nyelv (langue) és a

beszéd (parole) viszonya a szöveg szintjén — a generatív mondattan „mélystruktúra – felszíni struktúra” felfogását alapul véve — a „szöveg terve” és a „szöveg” (VAN DIJK), a „textéma” és a „szöveg”, az „emischer Text” és az „etischer Text” (DRESSLER 1973: 12) viszonyában mutatkozik meg.

A szövegnyelvészet másik típusa, amely „a szöveget a kommunikáció manifesztációjának tekinti”, „a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet”-nek nevezhető. Ennek a szerző szerint két fő buktatója lehet: „Az egyik a szöveg fogalmának kiterjesztése a kommunikáció vagy a beszédaktus egészére. Ez azonnal együtt jár a szöveggel foglalkozó tudomány átalakulásával kommunikációelméletté vagy beszédaktus-kutatássá” (KOCSENYI 1996: 159). A másik „szorosán összefügg a kommunikáció mibenlétével. A kommunikáció: folyamat. Ha a szövegben a kommunikáció manifesztálódik, akkor a szöveget is folyamatként, vagyis nem mint »művet«, hanem mint »működőt« kell szemlélnünk” (i. h.).

Úgy gondolom, mindkét típus magában rejti elégtelenségét. A „nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet” figyelmen kívül hagy olyan jelenségeket, amelyek a kommunikációnak nem grammatikai vetületeként ragadhatók meg a szövegben (pl. előfeltevések, a szöveg funkciója stb.). A „kommunikációra irányuló szövegnyelvészet” — szövegmeghatározásából eredően — nem képes elkerülni azt, hogy kilépjen a nyelvészet keretein, ezáltal megszűnjön szövegnyelvészet lenni.

TOLCSVAI NAGY KOCSENYIÉVAL megegyező következtetésre jut: ő a „mű” és a „működő” oppozícióját a „szerkezet – folyamat” fogalompárral érzékelteti (TOLCSVAI NAGY 2001: 37). Ennek az álláspontnak alapvetése a kognitív elméletben keresendő, amely „azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem csupán szerkezet (és szabályok vagy elvek sora), hanem mindig folyamat, művelet is, tehát a nyelvi tudás nemcsak a nyelvi egységek szerkezetére és e szerkezetek betöltésére terjed ki, hanem azokra a műveletekre és folyamatokra is, amelyek a nyelvi egységek létrehozását és megértését lehetővé teszik...” (TOLCSVAI NAGY 2001: 43). Ennek megfelelően TOLCSVAI NAGY a szöveget mint szerkezetet, illetve mint műveletet a következőképpen jellemzi: „a szerkezet olyan mentális modell, amely a beszédhelyzetben elhelyezett szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevőit statikus, pontszerű entitások struktúrájaként írja le [...] a művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szöveg megértésben, folyamatszerű, dinamikus jellegükben is felismeri” (i. h.).

Abban a kétlépcsős modellben, amely a szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírására szolgál, amennyire lehetséges, megkísérlem egyesíteni a szöveg statikus és dinamikus megközelítését.

KALLMEYER gondolatmenete, szövegnyelvészet-, illetve szövegfogalma, melyet KOCSENYI a következőképpen fordít, ugyanebbe az irányba mutat: „A szövegnyelvészet elsősorban a nyelv természetes előfordulását célozza meg, hogy megragadjon és leírjon minden, a kommunikáció számára releváns tényezőt.

Természetes előforduláson azonban minden esetben cselekvések összefüggésében adott beszédaktusokat értünk. Az ezekben a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek... A szövegnyelvészet nem egyszerűen egy — a többi egységhez csatlakozó — újabb nyelvi egységet ír le, nem a szóra és a mondatra vonatkozó megfigyelést bővíti ki a szöveg irányában. Egészen más kiindulóponttól van szó. A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni” (KOCZSÁNY 1996: 160).

KOCZSÁNY egy korábbi tanulmányában COSERIU felfogását idézi fel, aki szintén a szöveget tekinti alapegységnek: független, „önálló értelemmel bíró” nyelvi egységnek. A szövegnyelvészet feladatát abban jelöli meg, hogy „a szöveg önálló értelmét (Textsinn) kutatja” (KOCZSÁNY 1992: 147). Ebből kiindulva a „szövegértelmezés nyelvészet” (Linguistik des Textsinns) terminust használja, amelynek csak egyik feladata a mondatok közötti kohézió vizsgálata, amely a mondaton túli grammatika tárgya. KOCZSÁNY bírálata szerint COSERIU megközelítése szövegelemzés, interpretáció, amely inkább az irodalom hatáskörébe tartozik, azaz elveszíti szövegnyelvészet jellegét (i. h.).

KOCZSÁNY azoknak a próbálkozásoknak ellenére, amelyek a nyelvi elemzés viszonyítási alapjának az eredendően nyelvi jelnek tekintett szöveg egységét tartják, a nyelvelméletet alapvetően mondatközpontúnak tartja: „A létrejövő szövegnyelvészet (más néven mondaton túli: transzfrasztikus grammatika vagy hiperszintaxis) változatlanul a langue, illetve a kompetencia nyelvészet, a mondatokból létrejövő szöveg alkotását modellálja, szabályait és a nyelvi rendszerben megmagyarázható törvényszerűségeit kutatja” (KOCZSÁNY 1992: 146).

Ahhoz nemigen férhet kétség, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány a szöveg komplexitásából, többsíkú megvalósulásából adódóan interdiszciplináris (KLAUDY és FERENCZY fogalmával élve „multidiszciplináris”, FERENCZY—KLAUDY 1976: 314) jellegű. A szöveg nyelvi vonatkozása akkor sem kérdőjelezhető meg, ha figyelembe vesszük a mondat és a szöveg langue-ba vagy parole-ba való sorolásának dilemmáját.

Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy a „szövegnyelvészet” vagy a „szövegten” elnevezés fejezi-e ki pontosabban a szöveg — mint részben nyelvi entitás — leírásával foglalkozó tudományt, akkor mindegyik mellett tudunk érveket sorakoztatni. Én magam a „szövegnyelvészet” elnevezést két rendszerelméleti okból is célszerűbbnek tartom: 1) a „szövegnyelvészet” terminus informatív opozícióba állítható a „rendszer nyelvészet” elnevezéssel; s ez a keret lehetővé teszi azt az értelmezést, hogy a szöveg a nyelvi rendszerhez kapcsolódó, de ugyanakkor rajta kívül álló egység; 2) a rendszer nyelvészet és a szöveg nyelvészet elnevezések által olyan nyelvészeti diszciplína körvonalazódik, amelynek keretében mind a nyelvi szabályrendszeren alapuló, mind a kommunikációs kontextus által motivált grammatikai, szemantikai, fonetikai, pragmatikai jelenségek szisztematikusan megragadhatók. (A rendszer nyelvészet keretén belül a pragma-

तिकai komponens a rendszerelemek potenciális kontextusát vizsgálja. A rendszer-nyelvészet és a szövegnyelvészet feladatát, összetevőit, az egyes összetevők feladatait később részletezem.) Ezt az oppozíciót érzékelteti PÉTER MIHÁLY — nemcsak szövegekre vonatkozó — véleménye: „a nyelv mindenekelőtt két alapvető aspektusában lehet a tudományos megismerés tárgya: mint bizonyos elemek és kapcsolási szabályok absztrakt rendszere, vagy mint az emberi cselekvés sajátos válfaja, azaz mint m ű k ö d ő nyelv. [...] a nyelv szisztemikai elemzése a mondat szintjén lezárul, pragmatikai elemzése a nyelvi cselekvés alapegységével, a nyilatkozattal (utterance) kezdődik. A nyelvészeti pragmatikának tehát tartalmaznia kell a nyilatkozat elméletét” (PÉTER 1992: 172).

A „szövegtan” terminus használatának — a Máté Jakab-féle értelmezésben — az az előnye, hogy a szóban forgó tudományág interdiszciplináris kapcsolódásának asszociációját is lehetővé teszi. Ezt a „szövegnyelvészet” elnevezés csak látenszen hordozza azáltal, hogy alapjának olyan szövegfogalmat tekint, amelynek leírására alkalmas diszciplináris keretnek csupán egyik összetevője a nyelvészet, az elemzéshez rajta kívül más, szöveggel vagy szövegekkel foglalkozó tudomány is hozzájárul.

A „szövegtan” elnevezésről TOLCSVAI NAGY is azt vallja, hogy „jól jellemzi a szövegekkel foglalkozó, uralkodóan nyelvészeti kutatást, de e kategória nem tagja a hangtan, alaktan, szótan, szószerkezettan, mondattan sornak” (TOLCSVAI NAGY 2001: 42). A „szövegtan” elnevezés véleményem szerint éppen a TOLCSVAI NAGY által említett tény miatt nem lehet eléggé adekvát fogalom, mert azt a téves asszociációt keltheti, hogy a szövegtan éppen az imént számba vett diszciplinákhoz kapcsolódik.

Elképzelhetőnek tartom e két terminus azonos keretben való használatát is, ahol a szövegtan tágabb értelmezést nyerne a szövegnyelvészetnél, mint minden olyan tudományágat — a nem nyelvészetieket is — egybefogó diszciplína, amely valamilyen szempontból a szöveget vizsgálja. (Ez tehát MÁTÉ szövegtanfelfogásánál is tágabb értelmezést jelentene.) Ebben a keretben a szövegnyelvészet a szövegtannak az az ága lehetne, amelyik a szöveg textualitásának nyelvészeti jelenségeit ragadja meg. Be kell látni azonban, hogy a „szövegtan” és a „szövegnyelvészet” terminusok ilyen értelemben való alkalmazása — még ha motivációja jóváhagyható is lenne — fölösleges bonyodalmat okozna a terminusok ma jellemző használatában.

Ebből a teljességre nem törekvő áttekintésből is látható, hogy mind a nyelvi egységként, mind a beszédegységként értelmezett szöveg leírására vállalkozó tudományos keret szükségszerűen több, szövegeket kutató diszciplínát egyesít magában. A szöveg szövegségének kritériumai kívánják meg, hogy a szövegkutató a szöveg leírásában a nyelvészetten kívül nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok apparátusára is támaszkodjon.

A „szövegnyelvészet” fogalom az általam alapul vett és tovább formált elmé-

leti keretben azt a diszciplínát jelenti tehát, amelynek feladata a szövegben aktualizált nyelvirendszer-elemeknek (a szöveg szempontjából: mondat nagyságrendű egységeknek) nyelvészeti eszközökkel való leírása a szöveg textuálisának nézőpontjából.

5. A szövegelméletről

5.1. A szövegelmélet mai helyzetéről

Azzal párhuzamosan, hogy a szöveg a nyelvreírás tárgyaként manapság egyre inkább előtérbe kerül, egyre nagyobb hangsúlyt kap a szövegkutatás kérdéseinek, problémáinak, feladatainak megfogalmazása is.

Ez részben azzal magyarázható, hogy a szövegekkel való foglalkozás eljutott arra a szintre, hogy többé-kevésbé homogén szempontok szerint körülhatárolható tudománnyá váljon, ahhoz azonban, hogy egy adekvát, átfogó szövegelmélet vethesse meg alapjait, a szövegnyelvészethez (szövegtannak) feladatok sorát kell még megoldania. KIEFER „Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában több mint húsz évvel ezelőtt a szövegelméletalkotás legelemibb előfeltételeként három ma is időszerű feladatot emel ki, hozzájuk fűzve a velük kapcsolatban felvetődő kérdéseket is: „a) a szövegkoherencia grammatikai mutatóinak vizsgálata, b) a szövegalkotás pragmatikai műveleteinek tisztázása, c) elemi dialógustípusok leírása. a) esetén fontos kérdés annak eldöntése, hogy a szövegkoherenciának melyek a grammatikai mutatói, majd minden egyes grammatikai mutató elemzésekor meg kell vizsgálnunk, hogy szükséges vagy elegendő (vagy mindkettő) feltétele-e a szövegkoherenciának. Ha egyik sem, akkor más módon kell megkísérelnünk megmagyarázni, hogy mi-iben áll az adott grammatikai mutatónak a szövegkoherenciához való hozzájárulása. b) esetén tisztázásra vár a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolata. Mivel a beszédaktus-elmélet is része a pragmatikaelméletnek, c) esetében is felmerül a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolatának kérdése” (KIEFER 1979: 225).

Merész vállalkozás lenne, hogy a rendelkezésre álló kutatási eredményekre támaszkodva megkíséreljünk minden szempontból kielégítő választ adni az idézett kérdésekre. Amit erre vonatkozóan dolgozatom egyik feladatának tekinthetek, az, hogy szövegjelenségek olyan elemzését tegyem lehetővé a kidolgozott szövegmondat-reprezentáció által, amely a szövegnyelvészeti feladatainak megoldásához hozzásegíthet.

Úgy gondolom, hogy mivel egy szövegelmélet körvonalai szabják meg azt az irányt, amelyben egy teljességre törekvő szövegleírás elméleti keretének, elemző apparátusának megalkotásakor gondolkodhatunk, lényeges áttekinteni azokat az elveket, amelyek egy szövegelmélet alapját képezhetik. Ennek a kérdésnek a

kulcsa törvényszerűen a szöveg fogalmának értelmezése, amely két fő irányba mutat, a tisztán nyelvészeti, illetve a kommunikációs (döntően pragmatikai) motivációjú gondolkodás irányába. KELEMEN a kérdést úgy teszi fel, hogy „Van-e lehetőség a szöveg szervező elveinek, a szöveg-egység formális ismérveinek megragadására?” (KELEMEN 1976: 193). Az erre a kérdésre adható válasz magában a nyelvben, a nyelv működésében keresendő: „A nyelvben a tudattalan és a tudatos dialektikája érvényesül, s minél inkább magasabb egységekre térünk át, annál inkább kell számolni a második mozzanattal. Ugyanez mondható el a homogenitás és a heterogenitás viszonyáról: minél átfogóbb és szélesebb egységről van szó, konkrét szerveződését annál inkább határozzák meg nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai, kognitív, ideológiai és történeti feltételek. A szöveg eredetisége végül is e feltételek összességének eredményeként áll elő” (i. h.).

Mi lehet tehát annak az elméletnek a feladata, amely a szövegnek mint legátfogóbb, legnagyobb mértékben heterogén nyelvi egységnek a leírására vállalkozik? Ebből a kérdésből logikusan következik egy újabb kérdés: milyen összetevőkből kell felépülnie annak a szövegelméletnek, amely a — szöveg által — számára kitűzött feladatokat képes ellátni. Eltérő alapon álló szöveg-megközelítések különböző mélységig jutottak ennek a két kérdésnek a megválaszolásában.

KIEFER lényeges mozzanatra mutat rá akkor, amikor azt állítja, hogy „a szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatásának tárgyával” (KIEFER 1976: 199). Elég a szöveg definíciójának sokféleségére gondolnunk. A szövegtudománynak nem sikerült eddig tisztáznia azt a kérdést sem, hogy a szöveg fogalma a mondat meghatározásából vezetendő-e le (ezt az irányt legdominánsabban a generatív grammatikára támaszkodó megközelítések képviselik), avagy a szöveg tekintendő-e a nyelv alapvető egységének, és minden más nyelvi egység a szöveg fogalmából kiindulva határozható (határozandó) meg. Ezeknek az elveknek a különbözősége eltérő tudományelméleti felfogásokat tükröz.

KIEFER a szövegelmélet másik súlyos elégtelenségének azt tartja, hogy „a szövegelmélet nem rendelkezik egzakt modellel; ezenkívül még saját létjogosultságát sem tudta eddig egzakt módon megindokolni” (i. h.). Az utóbbi probléma — azt indokolandó, hogy a mondatnál komplexebb egységek vizsgálata is szükség van — szerinte úgy oldható meg, ha a szöveg szintjén sikerül olyan jelenségeket meghatározni, amelyek a mondatgrammatika keretén belül nem írhatók le. KIEFER azoknak a jelenségeknek a többségét, amelyeket a szakirodalom általában a szövegnyelvészeti kompetenciájába sorol, a grammatika keretein belül is megoldhatónak véli, így a határozott névelők és az anaforák használatát, a téma–réma struktúrákat, azzal érvelve, hogy nem mutatható ki különbség mellérendelő tagmondatokban, illetve önálló szövegmondatokban való használatukban. KIEFER kutatásának eredményeként a logikai különbségek, az előfeltevések, valamint a szemantikai anomália azok a tényezők, amelyek relevánsak a mondat és a szöveg elhatárolásában.

KIEFER gondolatmenetéből arra következtethetünk, hogy a szövegelmélet kutatási tárgyának, ezáltal saját létjogosultságának magyarázatára a szöveg és a mondat elhatárolása látszik célszerű módszernek. Ennek a két nyelvi egységnek az összehasonlítása révén nyilvánvalónak látszik, hogy a nyelvelmélet megalkotása nem történhet mondattani elméletek mintájára, azaz a szöveg nem közelíthető meg a mondat felől, mert „a mondattan definíciószerűen része a szövegelméletnek” (KIEFER 1976: 219). KIEFER a szövegelmélet létjogosultságát más módszerrel tartja kimutathatónak: „feltételezzük, hogy a szöveg a grammatika legalapvetőbb kategóriája. A szöveg struktúrájára szabályokat fogalmazunk meg. A szöveg általános tulajdonságait — a nyelvészetben használatos módszerek segítségével — megfogalmazzuk. Más szóval, a szövegekre modellt dolgozunk ki. A nyelvelmélet módszereit követve megvizsgáljuk, hogy modellünk rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, amelyek elfogadhatóvá teszik nyelvi modellként” (i. h.). Az adekvátság fokait is átgondolva — ahogy erre a gondolatmenet bevezetésekor utaltam — KIEFER arra a megállapításra jut, hogy jelenleg ilyen szövegelmélet még nem létezik.

Erre a következtetésre jut egy más irányú gondolatmenetében is, amelyet kutatási eredményeivel támaszt alá. Eszerint a határ nem a mondat és a szöveg között húzódik, hanem a mondat (mint egyszerű vagy alárendelő összetett mondat) és a mellérendelő összetett mondat között. Az emellett szóló legkézenfekvőbb érv az, hogy a mellérendelés olyan szemantikai művelet, amely a mondatgrammatika keretében nem végezhető el. A generatív grammatika szemantikai komponense a mondatösszetevők (szintagma és lexéma nagyságrendű elemek) kapcsolódását képes generálni, de arra nem határoz meg módszert, hogyan írható le két egymásnak mellérendelt tagmondat vagy mondat viszonya. Konkrétabban fogalmazva: egy mellérendelt tagmondatnak vagy mondatnak nincs olyan összetevője, amely meghatározná („kiválasztaná”) az őt követő vagy éppen megelőző, vele mellérendelő viszonyban lévő tagmondatot, mondatot. Ez a gondolatmenet ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, amiből logikusan az következik, hogy „mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható” (KIEFER 1976: 219–21). Ez az elgondolás a szövegelmélet tárgyának meghatározására is szükségszerűen hatással van. KIEFER összefoglaló meglátása az, hogy „a szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak” (KIEFER 1976: 221).

KIEFER gondolatmenetének rövid áttekintése alátámasztja azt a többek által támogatott elképzelést, hogy egy szövegelmélet megalkotásában központi szerepnek kell jutnia a szemantikának. KELEMEN — KIEFERREL nagyjából egy időben — egy adekvát, a szöveg formális sajátosságait megragadni képes szövegelmélet létrehozásának lehetőségét latolgatva és ebben szintén a szemantika fon-

tosságát hangsúlyozva arra mutat rá, hogy „a szemantikának a szövegelmélet középpontjába való állítása eleget tesz annak a szempontnak, hogy a tudattalan szimbolizmust és a valóság tudatos reprezentációját együttesen kell megragadni, egységes magyarázat részévé kell tenni. Pontosan a szemantika lehet az a kapocs, mely a szövegnek »a signifiant terében« való generálódását a valóságos társadalmi praxishoz és az általa hordozott kognitív struktúrákhoz köti” (KELEMEN 1976: 194).

KOCSÁNY — két évtizeddel később — különböző szöveg-meghatározásokból kiindulva próbálja kijelölni annak a tudománynak az elméleti keretét, amely tárgyának a szöveget tekinti. (Az eltérő megközelítéseknek megfelelően: a szöveget mint egységet, vagy pedig a szövegeket mint szövegjelenségeket, amelyek a szöveg folytonosságát megteremtő funkciójuk révén kívánnak figyelmet.) Következtetése — bármelyik elméleti megközelítést vesszük is szemügyre — nem meglepő (a szövegek leírásával foglalkozó tudomány tárgyának meghatározásával kapcsolatban már utaltam KOCSÁNY álláspontjára): a szöveg folytonosságát megteremtő tényezők vizsgálata kivezet a nyelvészetből, a szövegek kommunikáció felőli vizsgálata pedig egyelőre csak „megfogalmazta azt az igényt, hogy a rendkívül soktényezős szöveget egy sokoldalú tudományos keretben vizsgáljuk: ennek azonban szükségszerűen másnak kell lennie, mint a nyelv működését más-más szempontból elemző kommunikációkutatás vagy beszédaktus-elmélet” (KOCSÁNY 1996: 161). KOCSÁNY ítéletalkotásának fő vonala megegyezik KIEFERÉVEL, ugyanis azt vallja, hogy a „mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása” (i. h.).

Ha tehát egységes, átfogó szövegelmétről eddig nem is beszélhetünk, a szövegtani kutatások során egyre pontosabban fogalmazódnak meg azok az elvárások, amelyek a szövegleírás elméletével szemben támaszthatók.

Az elméletalkotás kérdéseinek átfogó megközelítéséhez kitűnő adalék KERTÉSZ ANDRÁS „Textológia és tudományelmélet” című írása is, amelynek központi gondolata a szövegtani heurisztika kidolgozásának szükségessége. KERTÉSZ elmélete a nyelvleírás kognitív irányváltásának nagyhatású példája. Egyik meghatározó mozzanata az, hogy a szövegek és a szövegekkel kapcsolatos jelenségek az emberi magatartás részei. Ezt az eléggé egyértelmű feltevést a nyelvészek döntő többsége valószínűleg támogatja is, ennek bizonyításához elég a kommunikációközpontú szövegfelfogásra hivatkoznunk. A kérdés akkor válik összetettebbé, ha az emberi magatartás sajátosságait próbáljuk meghatározni: „a kognitív pszichológia, a teoretikus nyelvészet, a kommunikációelmélet, a kognitív tudomány, a mesterséges intelligencia kutatásának jelenlegi állásánál a válasz kulcskategóriája a *modularitás fogalma*. [...] Egyfelől *modulnak* nevezük az *emberi magatartást meghatározó részrendszereket* — így pl. a motorikus, kinezikus, perceptív, auditív, interakciós vagy grammatikai rendszert” (KERTÉSZ 1992: 135). Ezeket a rendszereket kertész V-moduloknak nevezi, így „a modula-

ritás hipotézise, mely az emberi magatartást vizsgáló tudományok alaptétele, a következőt mondja ki: (VH) Az emberi magatartás egészét V-modulok interakciója határozza meg” (i. h.).

KERTÉSZ ennek jegyében fogalmazza meg azokat a kérdéseket, feladatokat, amelyek az adekvát szövegelmélet létrehozásának alapjai. Az elméletalkotás lehetőségét az emberi magatartást alapul véve elemzi, abból kiindulva, hogy a tudományos megismerés is egyfajta emberi magatartás.

Nem kívánom részletesen ismertetni KERTÉSZ gondolatmenetét, de az elméletalkotás szempontjából két fontos tételére feltétlenül utalnom érdemes. Az egyik logikusan következik az emberi magatartás és a tudományos megismerés fentiekben vázolt jellemzéséből és viszonyából; eszerint „(TVH) A tudományos megismerés moduláris felépítésű”. A másik a „modul” terminus több jelentéséből adódik: „(ZH) Az emberi magatartást (VH) alapján vizsgáló tudományos elméletek Z-modulok” (KERTÉSZ 1992: 136).

KERTÉSZ itt vázolt nyelvfilozófiai gondolatmenete az általam végzett kutatás szempontjából azért nagy jelentőségű, mert módszertani tekintetben utat mutat a szövegtannak (a lehető legtágabb értelemben véve) mint tudományos elméletnek a megalkotásához. Magam is úgy gondolom, hogy erre csak úgy kerülhet sor, ha először minél egzaktabban meghatározzuk kutatásunk tárgyát, azaz a magyarázandó szövegjelenségek természetét, másodsor számba vesszük rendszerszerű ismereteinket abból a szempontból, hogy milyen információt képesek nyújtani kutatásunk tárgyáról, az egyes szövegjelenségekről.

Azt, hogy a szöveg komplex jel, nem szükséges újfent igazolnunk. A szöveg kommunikációközpontú meghatározása afelől sem hagy kétséget, hogy a kommunikációs helyzetek sokfélesége miatt nemigen létezhet két egyforma szöveg, KERTÉSZ megközelítésében: „a magatartás különböző területeihez tartozó szövegek különböző sajátosságokkal rendelkeznek” (i. h.). Ebből következik az a feltetelezés, hogy nem határozható meg olyan általános kritériumrendszer, „amelynek összes követelménye az összes szöveg vagy az összes szövegtípus számára egyaránt teljesíthető. Tehát a szövegszerűség kritériumai szövegtípusonként, szövegenként, a magatartás egyes területeiként, az adott médium vagy média függvényében különbözőek lesznek” (KERTÉSZ 1992: 136–137). KERTÉSZ a szövegszerűség feltételeit találóan úgy jellemzi, hogy „pontosan annyira lesznek általánosak, hogy megengedjék a szövegek sokféleségét, de ugyanakkor pontosan annyira restriktívek lesznek, hogy az egyes szövegek és szövegfajták sajátosságaira is magyarázatot adhassanak” (KERTÉSZ 1992: 137). A szerzőnek ebből a gondolatmenetéből egy születendő szövegelmélet számára két fő következtetés vonható le: a szöveg értelmezését tekintve az, hogy nem törekedhetünk univerzális szövegmodell megalkotására; a reprezentációs modell megalkotására vonatkozóan pedig az, hogy tartalmaznia kell univerzális modulokat (ezek a szövegszerűség általános kritériumainak, a szöveg inherens sajátosságainak leírásá-

hoz, magyarázatához szükségesek, ha egyáltalán lehetséges ilyen szövegsajátságokról beszélnünk) és konstans modulokat (amelyek szövegspecifikus információk leírását teszik lehetővé) egyaránt.

Egy moduláris textológia számára KERTÉSZ hét fő feladatot jelöl ki. Érdekesnek tartom ezek rövid áttekintését is, mert a szövegmondatok reprezentációjára alkotott kétlépcsős modell voltaképpen ezen feladatok megoldásának körébe kíván illeszkedni, azon sajátága révén is, hogy a szövegmondatot mind szemantikailag, mind szintaktikailag olyan szövegalkotó struktúráként értelmezi, amelyet funkciójánál fogva pragmatikai feltételek határoznak meg. Az említett feladatok leegyszerűsítve a következők: (1) „Egy adott szöveg mint magatartásmozzanat mely reprezentációk összességéként jön létre, és miért éppen az adott reprezentációk rétegződnek egymásra?” Ennek a kérdésnek alapja az a feltételezés, hogy a magatartásmozzanatok olyan reprezentációkból állnak össze, amelyeket univerzális elvek alapján működő szabályok irányítanak. Feladat tehát ezeknek az elveknek a leírása is. (2) Egy adott szöveg esetében „mely V-modulok összjátékáról van szó”? (3) Ezek a V-modulok „milyen univerzális princípiumokat tartalmaznak”? (4) „... a princípiumokhoz milyen szabad paraméterek tartoznak?” Ezt a kérdést az motiválja, hogy a reprezentációk, amelyeket meg kívánunk magyarázni, „különböző V-modulokhoz tartozó univerzális princípiumok interakciójából vezethetők le, s ez az interakció a szabad paraméterek kitöltésére épül.” (5) „... mely princípium mely paraméterét milyen értékkel kell kitölteni ahhoz, hogy az adott reprezentációk levezethetők legyenek?” (6) „A parametrizációs viszony feltárása, a princípiumok jellegétől függően, elvben két lehetséges eredménnyel járhat: vagy közvetlenül megadja a vizsgált szöveg reprezentációját, vagy pedig azokat a szabályokat határozza meg, amelyekből azok egy következő lépésben levezethetők.” (7) „Bármelyik eset áll fenn, a (6) feladat megoldása elvezet az (1) pontban jellemzett textológiai magyarázat megfogalmazásához” (KERTÉSZ 1992: 137–138).

A felsorolt feladatok a szövegleírás interdiszciplinaritásának szükségességét támasztják alá. Törvényszerűen vetődik fel a kérdés, hogy mely tudományok kompetenciájába tartozik a felsorolt feladatok megoldása. Az emberi magatartás, így a tudományos megismerés modularitásából adódik az az elgondolás, hogy az ezeket leíró elméleti keretnek is moduláris felépítésűnek kell lennie, azaz több elmélet interakcióját kívánja. (Ezek a modulok KERTÉSZ rendszerében a Z-modulok.) Az előző kérdés ez utóbbi feltételezés tükrében úgy fogalmazható át, hogy „Mely tudományágakhoz tartoznak ezek az elméletek?” (KERTÉSZ 1992: 138). Erre KERTÉSZ válasza az, hogy „azokhoz, amelyek vizsgálati tárgyát hagyományosan azon V-modulok alkotják, amelyek az éppen elemzett szöveg vagy szövegtípus reprezentációinak meghatározásában szerepet játszanak. Így pl. verbális szövegek esetében adott nyelvészeti, kognitív pszichológiai és szociológiai vagy pragmatikai elméletek integrálásáról lesz szó; vizuális szövegek

esetében fiziológiai elméletek is szerepet játszhatnak. A lényeges megállapítás az, hogy a mindenkori, megoldásra váró problémák függvényében dönthető csak el, hogy mely diszciplínák együttműködésére lesz szükség” (i. h.).

KERTÉSZ idézett megállapítása véleményem szerint az elméletalkotás modelljének egyik legfontosabb pillére. A reprezentációs modell megalkotása során magam is több olyan problémával találkoztam, amely elméletek integrációját követeli. Hagy idézzem KERTÉSZ még egy lényeges megállapítását immár a szövegleírás tudományára összpontosítva: „Ha »textológiának« nevezzük azt a diszciplínát, amelyben ezen integrációs folyamatok eredményeképpen szövegek reprezentációira kapunk magyarázatot, akkor az (1)–(7) alatt vizsgált kérdések egy diszciplína, vagyis a textológia körébe tartoznak. Azonban a textológia olyan integratív diszciplína lesz, amely egyes, a szövegek szerkezetében, működésében, létrehozásában, befogadásában stb. is szerepet játszó V-modulokat vizsgáló diszciplínák bizonyos eredményeit és módszereit hasznosítja” (KERTÉSZ 1992: 138–139).

KERTÉSZ moduláris szövegtan-értelmezése azt a szemléletet támogatja, amely szerint a szövegtan a szövegmagyarázat központi modulja, a társtudományok és a nyelvészet almodulokként csatlakoznak hozzá. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövegtan egyszerre működik leíró tárgytudományként és irányító (metaszintű) kerettudományként, eltérően attól a szemlélettől, amely a szövegtant a társtudományokkal és a nyelvészettel azonos szinten lévő modulnak tartja. Ebben az esetben azonban nehézséget jelenthet a modulokat összefogva irányító metatudomány kijelölése. (Vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 55.)

A KERTÉSZ és TOLCSVAI NAGY által fentebb bemutatott diszciplínával szemben támasztott követelményeknek a PETŐFI S. JÁNOS által kidolgozott szemiotikai textológia sok tekintetben eleget tenni látszik.

5.2. A szemiotikai textológia mint a szövegkutatás egy lehetséges elméleti kerete

A szövegnyelvészet fejlődését áttekintve már bebizonyosodott, hogy a nyelvészet nem nyújt (nem nyújthat) kielégítő kutatási keretet a szövegjelenségek leírásához, a szöveg szintjén felvetődő kérdések megválaszolásához. Ennek oka a szöveg mint jel komplexitása: a szöveg a valóság, a világ nyelvi manifesztációja.

Mindenekelőtt azt a tágabb szövegelméleti keretet célszerű áttekintenünk, amely lehetőséget kínál szövegek komplex megközelítésére, és ezáltal egy dominánsan nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció számára is ideális alapot nyújt. Ez a szövegelméleti elképzelés a szöveg kontextualitását állítva a középpontba a nyelvi megformáltság és az ábrázolt valóság párhuzamos leírását kívánja lehetővé tenni. A PETŐFI által alkotott szövegstruktúra-világstruktúra elmélet (Textstruktur-Weltstruktur Theorie, TeSWeST) célja természetes nyelvi szövegek

szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúrájának leírása. Ennek megfelelően az elméleti keret három fő részből áll: egy szöveggrammatikai összetevőből, egy lexikonból és egy világszemantikai összetevőből, amelyek közül a legutóbbi a központi szerep. BÓKAY — zömmel PETŐFIT idézve — úgy jellemzi ezt az elméletet, hogy „empirikusan motivált logikai orientációjú elmélet, mely a szöveget mint komplex jelet írja le (intenzionális szemantikai leírással), illetve lehetséges extenzionális interpretációkat ad az intenzionálisan-szemantikusan leírt szövegekhez. Az extenzió és az intenzió carnapi értelmében — ahol az intenzió a nyelven belüli jelentésszerkezetet, az extenzió pedig a jelentéssel bíró nyelvi elemek világ-vonatkozását jelzi” (BÓKAY 1979: 51). PETŐFI azáltal, hogy az extenzionális jelentés leírására is modellel szolgál, az interpretációt (illetve az interpretáció körülményeit) is bevonja a szövegelemzésbe, ezáltal a szövegnek mint komplex jelnek a leírása már nemcsak nyelvészeti alapokon áll.

A TeSWeST apparátusának központi egysége a lexikon, amely nyelvi elemek meghatározott szerkezetű explicit intenzióit tartalmazza. A szótárbeli konstrukciókból épülnek föl a kanonikus reprezentáció atomi egységei, majd az atomi egységek komplexumokba szerveződéséből a mondatok kanonikus reprezentációi. A szöveg kanonikus reprezentációja már nem egyszerűsíthető le atomi egységek kanonikus reprezentációinak grammatikailag meghatározott szerveződésévé, a szöveg kanonikus reprezentációit az atomi egységek különböző szempontok alapján rendezett halmazai alkotják (tematikus hálók, kommunikatív hálók, a logiko-temporális háló). (Vö. i. h.)

PETŐFI TeSWeST modelljéhez⁵ a későbbiekben többször visszanyúlok, ugyanis a szövegmondat-representáció tágabb keretűl a szemiotikai textológiát választom, amely voltaképpen a szövegstruktúra-világstruktúra elméletből fejlődött ki. Ez az átalakulás a 80-as évekre tehető, amely TOLCSVAI NAGY megfogalmazásával élve tulajdonképpen annyit jelent, hogy „a modelleméleti formális szigor helyébe az elméletalkotási igény csökkenése nélkül fokozatosan egy szemiotikai keret lépett” (TOLCSVAI NAGY 1998: 116).

Anélkül, hogy a szemiotikai textológia kialakulásának előzményeit a teljességre törekedve áttekintném, röviden sorra veszem, milyen változásokon ment át PETŐFI TeSWeST-elmélete, és milyen tényezők befolyásolták ezeket a változtatásokat: Mivel a TeSWeST „WeS” (világstruktúra) összetevőjét félreértelmezve néhányan a modellt a világot reprezentálni kívánó törekvésnek tekintették, PETŐFI e helyett a terminus-összetevő helyett a relátumra (amely a szöveg mint nyelvi manifesztáció által jelölt valóság elnevezése) utaló „ReS” (relátumstruktúra) elemet iktatta be, így az elmélet a továbbiakban TeSReST-ként (mint

⁵ A TeSWeST-elmélet összetevőit a szerző több munkájában ismerteti. Egyik részletes bemutatása található *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szöveg interpretációjában* című írásában. (PETŐFI 1996)

Textstruktur-Relatumstruktur-Theorie ('Szövegstruktúra-relátumstruktúra-elmélet') élt tovább. Hogy ennek az elnevezésnek a „TeS” (szövegstruktúra) összetevője ne adjon alapot arra az elképzelésre, hogy az elmélet a szövegnek csak a nyelvi síkját kívánja modellálni, és így a multimediális kommunikátumokat nem képes reprezentálni, PETŐFI a „TeS” komponenst „VeS”-re (a vehikulum, azaz a fizikai megjelenési forma struktúrája) cserélte, amely a szövegnek általánosabb értelemben vett fizikai megnyilvánulását jelöli. Ennek az utóbbi változtatásnak az eredménye lett tehát a VeSReST ('Vehikulumstruktúra-relátumstruktúra-elmélet'). Ehhez képest csupán terminológiai változtatás eredménye a „szemiotikai textológia” elnevezés.

A szemiotikai textológia elméleti kerete a szövegeket (így az egyes szövegjelenségeket) mint komplex jeleket valóságábrázoló sajátosságukat figyelembe véve képes megragadni, és nem zárja ki vizsgálatából a nyelvészet határain túlmutató kérdéseket sem.

A „szemiotikai textológia” elnevezés használatát — bár a szövegekkel foglalkozó tudományágakat jelölő fogalmakat tekintve szokatlannak tűnhet — indokoltnak gondolom.⁶ PETŐFI szerint a „szöveggrammatika”, „szövegten”, „szövegnyelvészet”, „szövegelmélet” elnevezések helytelen következtetésekre adnak lehetőséget, a „textológia” fogalmának használatával ezeket kívánja elkerülni. A „szemiotikai” összetevővel a diszciplína három fő jellegzetességét sugallja:

- „a kommunikátumokat [...] sajátos 'jelölő-jelölt'-struktúrával rendelkező jelkomplexusoknak tekinti”⁷, és ezzel voltaképpen DE SAUSSURE jel-fogalmához nyúl vissza;
- a kommunikátumok felépítésében verbális és nemverbális (pl. képi-illusztratív, zenei) jelrendszerek elemei is előfordulhatnak;
- „a kommunikátumokat [...] mind szintaktikai (általános értelemben véve formai) felépítésük, mind szemantikai (intenzionális és extenzionális értelmű jelentéstani) felépítésük, mind pragmatikai felépítésük (adott vagy feltételezett kommunikációs-situációbeli használatuk) szempontjából elemezni kívánja” (PETŐFI 1996: 8–9).

PETŐFI az utóbbi jellegzetességgel kapcsolatban megjegyzi, hogy a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai aspektus nem különálló diszciplínákra utal, ezek szerinte is (mint a legtöbb szövegtudományos elmélet szerint) egymástól elválaszthatatlan részdiszciplínák (i. h.).

A „szemiotikai textológia” terminussal jelölt diszciplínának az a törekvése, hogy célul tűzi ki a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai aspektusú

⁶ A „szemiotikai textológia” elnevezés és az általa jelölt diszciplína kategóriáinak a meghatározása változó fogadtatásra talál a nyelvtudománnyal foglalkozók körében.

⁷ Későbbi tanulmányaiban PETŐFI a „jelkomplexus” terminust a „komplex jel” fogalommal helyettesíti, magam is ezt alkalmazom.

elemzését és leírását egyaránt, a szövegtan önálló tudománnyá válásának lehetőségét sugallja. Saját bevallása szerint PETŐFIT is ez motiválja akkor, amikor az eredményes szövegtani kutatás lehetséges fejlődési irányait latolgatva a szemiotikai textológiáról beszél. A másik lehetőség — amelyet a szövegtan önálló diszciplínává válása mellett felvet (s amely mellett az önálló szövegtani diszciplína létrehozásának nagyobb esélyt ad) — az, hogy „a szövegtani kutatásban érdekelt diszciplínák kidolgoznak egy valamennyi diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplínaszpecifikus feldolgozását” (PETŐFI 1988: 227). Ebből az elgondolásból világosan kiderül, hogy a szövegkutatás jövőjét mindenképpen az interdiszciplinaritás szükségessége határozza meg. Az interdiszciplinaritás kívánalma — ahogyan a szövegtani kutatás többi alapvető sajátossága is — alapegységének, a szövegnek a meghatározásából szükségszerűen adódik.

A szöveg fogalmával kapcsolatban PETŐFI az alábbi lényeges kérdéseket veti fel:

Mindenekelőtt el kell döntenünk, hogy az elemzés tárgya a szöveg jelölő komponense, vagy a — DE SAUSSURE fogalmaival élve jelölő–jelölt viszonyként értelmezett — komplex jel. A szakirodalomban mindegyikkel gyakran találkozhatunk.

PETŐFI a szöveget komplex jelnek tekinti, amely a jelölő komponenssel kapcsolatban újabb kérdést vet fel: milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie a jelölő komponensnek ahhoz, hogy egy szöveggént értelmezett komplex jel összetevőjének tekinthessük? Ebben a kérdésben PETŐFI véleménye alapvető újítást eredményez a szövegek megítélésében, ugyanis ő „dominánsan nyelvi szövegekről” beszél, amelyek mindenképpen rendelkeznek egy verbális jelölő-összetevővel, de bennük nyelvi egységeken kívül más mediális összetevők is közvetítenek információt (kép, zene, tánc stb.) Fontos kitétel, hogy a szöveg jelölő komponensének ez az értelmezése nem zárja ki hangzó médiumok, ezáltal hangzó verbális összetevők jelenlétét sem.

A szövegtani kutatás jellegét és ezáltal eszközeit döntően befolyásoló álláspont a kommunikációs helyzet figyelembevételén vagy figyelmen kívül hagyásán múlik. PETŐFI elméletében a kommunikációs szituációnak kiemelkedő szerep jut, mivel nem kétséges, hogy a komplex jel jelölt komponense kizárólag az aktuális kommunikációs helyzet függvényében értelmezhető. A fenti kérdésekre adott válaszok tanulságaként megfogalmazható, hogy PETŐFI elméletében „alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációs szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstruk-

ciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető)” (PETŐFI 1988: 224). PETŐFI kiemeli, hogy a fenti értelmezés alkalmazása nem teljesen szubjektív tényezőktől függ, mivel minden adott helyen és időben létezik olyan szociokulturális konvenció, amely meghatározza azt, hogy „milyen nyelvi objektum milyen kommunikációs szituációban képes kommunikatív funkció betöltésére” (i. h.) Az így értelmezett szöveget PETŐFI kommunikátumnak nevezi, és ebből a fogalomból kiindulva az alábbiak szerint jellemzi szövegteni keretét: a szemiotikai textológia szövegten,

- amely „intuitíve szövegnek minősíthető (nem szükségképpen csak lexikai verbális elemekből álló) kommunikátumokat tekint kutatási tárgyának — szűkebb értelemben azt, hogy mi módon lehet ezekhez a kommunikátumokhoz felépítés- és jelentésleírás(oka)t hozzárendelni”;
- „amelynek célja elsősorban elméleti, azaz a kommunikátumok jelentésére és felépítésére vonatkozó ismeretek optimális megismerése és rendszerbe foglalása”;
- „amely módszerében nemcsak nyelvészeti ismeretekre támaszkodik (mert tárgyát és célját tekintve nem támaszkodhat csak arra!), hanem egyrészt más jelrendszerekre (nem verbális médiumokra), másrészt általában a világra vonatkozó ismeretekre is — de módszere alapelveinek a maximális mértékű explicitiségre törekvést tartja” (PETŐFI 1996: 8).

Célszerűnek tartom a tárgyában, céljában, módszerében a fentiek szerint körvonalazott tudomány alapvető sajátosságait a továbbiakban részletesen áttekinteni, hogy a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell, a modell alapjául szolgáló szűkebb elméleti keret, illetve az ebben a keretben használt fogalmaknak a PETŐFI által alkotott elméleti kerethez való kapcsolódása minél inkább áttekinthetővé váljon.

PETŐFI szöveg meghatározásának, ennél fogva a szemiotikai szövegten fogalmának is meghatározó jegyei: a kommunikációs helyzet (azaz, hogy a szöveg megformáltsága függ az aktuális kommunikációs helyzettől); a szövegalkotás és -befogadás folyamata; a szöveg multimedialitásának lehetősége; valamint az interpretáció (intenzionális és extenzionális szemantika) szempontja. Ezeket a tényezőket szem előtt tartva PETŐFI az alábbiak szerint fogalmazza meg a szemiotikai textológia alapvető tulajdonságait:

- 1) „a lehetséges kommunikációs szituációk, a lehetséges (uni- és multimedialis) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimedialis kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, sem valamely médiumhoz (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött;
- 2) a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátorai)

- interakciójának eredményeként kezeli;
- 3) sajátos komplexjel-összetevőket megkülönböztető kommunikátummodellel operál;
 - 4) a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációformákat értelmez, amelyek között a kompozicionális organizáció [...] centrális helyet foglal el;
 - 5) különféle kommunikátummegközelítés-módok és interpretációtípusok között tesz különbséget, a kommunikátummegközelítés-módok között jelentős szerepet szán a kreatív-produktív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak;
 - 6) a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíció-rendszerek) létrehozásainak különféle lehetőségeivel számol;
 - 7) a bázisok és az interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különböző reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek;
 - 8) [...] a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína” (PETŐFI 1996: 9).

Ha ezeket a megállapításokat részletesen ki szeretnénk fejteni, ez voltaképpen PETŐFI életművét ölelné fel. PETŐFI rendszerezett bibliográfiái segítenek eligazodni elméleti keretének területein, így most csak azokat a kérdéseket, fogalmakat járom körül, amelyek értelmezése a szövegmondat-reprezentáció által nyújtott információk helyes értékeléséhez elengedhetetlenek. A kérdések — mint a szövegtani kutatás központi kérdései — és a fogalmak a kutatás legközvetlenebb tárgyára, a szövegre vonatkoznak, motivációjuk PETŐFI szövegelmélet-alkotási szándékára is utal.

PETŐFI fogalomhasználata elméletének újszerűsége miatt a magyar szakirodalomra jellemző gyakorlathoz képest újszerű. „Komplex jel” fogalmát tekintve nem vezet félre a de saussure-i jelfelfogásra vonatkozó asszociációnk, amelyben a jelnek a jelölő és a jelölt komponensét ő is viszonyként értelmezi: egy jelölő szerepű verbális elem és az általa jelölt valóságdarab, tényállás kapcsolataként. Ezt a kapcsolatot tekinti DE SAUSSURE — és a jelentéskutatók jó része — jelnek. Jelelméletének újszerűsége leginkább abban mutatkozik, hogy a jelnek mind jelölő, mind jelölt összetevőjét kognitív aspektusból közelíti meg, azaz jelértelmezésébe a jel használóját is bevonja, ami által mindkét összetevő egy objektívált (vagy objektíválható) és egy beszélő/hallgató által leképezett síkra válik szét.

PETŐFI a jelnek mind jelölő, mind jelölt összetevőjét elemeire bontja, hogy a szövegleírás egyes aspektusainak tárgyát ezekkel a részkomponensekkel adhassa meg.

A komplex jel jelölő összetevőjének PETŐFI elméletében a „szignifikáns”⁸ (Ss) felel meg, amely két összetevőből áll: a „vehikulum-imágó”-ból ($\underline{V}e$, később $VeIm$), azaz abból a mentális képből, amely az alkotóban vagy a befogadóban a „vehikulum”-ról (Ve), a nyelvi objektum fizikai megjelenési formájáról (fizikai manifesztációjáról) létrejön; másrészt a „formáció”-ból (Fo), azaz abból a formális organizációból, amely a „vehikulum”-hoz, vagy a „vehikulum” mentális képéhez, a „vehikulum-imágó”-hoz hozzárendelhető. Annak megfelelően, hogy egy nyelvi objektum „vehikulum”-a (azaz fizikai megjelenési formája) egyrészt fizikai síkon (pl. betűtípus, sorhosszúság, szedéstípus, sorköz, ritmus stb.), másrészt szemiotikai síkon (fonológia, morfoszintaktis, szintaktis stb.) valósul meg, a „vehikulum” „formáció”-jának két összetevője van: a „figura” (ϵFO), amely a „vehikulum” mint fizikai objektum (mentális képének) formális organizációját jelenti; valamint a „notáció” ($\epsilon N \square$), amelyen a „vehikulum” mint szemiotikai objektum (mentális képének) formális organizációja értendő.

A komplex jel jelölt összetevője PETŐFI fogalomhasználatában a „szignifikátum” (Sm), amelyet jelentésnek tekint. A komplex jel jelölt összetevőjének felépítése párhuzamban áll a jelölő elem felépítésével, hiszen a jelalkotás és jelértelmezés folyamatát ugyanazok (legalábbis egymással analóg) tényezők befolyásolják. Az észlelhető szövegben (azaz jelölőben) feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációnak a mentális képét, amelyet az alkotó létrehoz, és/vagy amely a befogadóban létrejön PETŐFI „relátum-imágó”-nak ($\underline{R}e$, később $ReIm$) nevezi. Maga a tényállás-konfiguráció, amiről a szöveg feltehetően szól, vagy szólhat a „relátum” (Re). Azt az értelmet, amely a „vehikulum”-mal és a benne kifejezett (vagy kifejezhető) tényállás-konfigurációval („relátum”-mal) kapcsolatba hozható, a „szenzus” (Se) terminus jelöli. A „szenzus” tehát — a „formáció”-hoz (a formális organizációhoz) hasonlóan — szintén két síkon valósul meg: A „vehikulummal” (azaz a fizikai megjelenési formával) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) az, ami az adott szövegben, megnyilatkozásban értelem-szemantikailag kifejezésre jut, azaz az egyes lexémák értelméből és a morfoszintaktikai elemek viszonyjelentéseiből összeállítható. A „relátummal” (azaz a szövegben feltehetőleg kifejezésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Re}) arra a tényállás-konfigurációra utal, amelyet az alkotó az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs szituációban kifejez, és/vagy amely a befogadóban az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben létrejön.

Mind a „vehikulum” (vagy „vehikulum-imágó”), mind a „relátum” (vagy „relátum-imágó”) komplexitása miatt a velük kapcsolatba hozható értelemek (a Se_{Ve}

⁸ A komplex jel összetevőit jelölő terminusok PETŐFI tanulmányaiban — az aktuális céltól és motivációtól függően — latin és magyar írásmódban egyaránt szerepelnek. Én dolgozatomban mindenütt a magyar írásformát követem.

és a Se_{Re}) is több összetevőből állnak. A „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nem korlátozható pusztán a nyelvi jelekhez köthető értelemre, mivel mind az alkotás, mind a befogadás kognitív folyamat. A nyelvi-logikai értelem, amelyet PETŐFI „dictum”-nak nevez (D), az, amely a „vehikulum”-ban verbálisan kifejeződik (vagy kifejezhető). (A nyelvi kifejezés komplexitása miatt ezen a síkon különbség tehető a „relacionális-diktum”, azaz a „vehikulum” vagy a „vehikulum”-on belüli megnyilatkozások összetevői között lévő nyelvi-logikai relációk; az „inferenciális-diktum”, azaz a nyelvi-logikai relációk és értelem-szemantikai ismereteink alapján kikövetkeztethető nyelvi-logikai értelem; valamint a „konfiguracionális-diktum”, azaz a nyelvi összetevők sorrendiségében kifejezésre jutó értelem között.)

A „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nyelvi jelekhez köthető síkján kívül fontos szerepet játszik az „apperceptum” (A), azaz a „vehikulum”-hoz a „diktum” (a nyelvi-logikai értelem) közvetítésével hozzárendelhető auditív vagy vizuális „kép”; valamint az „evokátum” (E), azaz a „vehikulum”-hoz a „diktum” (nyelvi-logikai értelem) és/vagy az „apperceptum” (vizuális vagy auditív „kép”) közvetítésével hozzárendelhető tényleges vagy előrevetített tapasztalat, érzelem.

A „relátummal kapcsolatba állítható értelem” (Se_{Re}) a „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) „diktum” (nyelvi-logikai értelem) összetevőjével párhuzamba állítva értelmezhető. A „relátummal kapcsolatba állítható értelem” összetevői a „relacionális”, az „inferenciális” és a „konfiguracionális diktum”-mal analóg módon értelmezhetők: a „relacionális relátum” (Re_{rel}) olyan feltételezett világfragmentumokra utaló értelem, amely különböző részvilágokhoz rendelhető tényállások konfigurációjából áll. (Ez az összetevő nyelvi síkon nem — vagy csak nagyon ritkán — ragadható meg, mert az adott kommunikációs helyzet inherens tulajdonságai közé sorolható. Azt jelenti, hogy a befogadó tudja, feltételezi, gyanítja stb. egyik vagy másik tényállás fennállását. Egy adott kommunikációs szituációban résztvevők egyéni tudáskereteinek szövevénye alakulhat ki.) Az „inferenciális relátum” (Re_{inf}) azokra a következtetésekre utal, amelyeket az egyes részvilágok tényállásainak ismeretében az egyes részvilágokról és/vagy ezek összefüggéséről levonhatunk. A „konfiguracionális relátum” (Re_{cnt}) az egyes részvilágokhoz rendelt tényállások fizikai manifesztációjának sorrendisége a „vehikulum”-ban (PETŐFI 1996: 11–17).

PETŐFI komplex jelről alkotott modellje az idők során kis mértékben átalakult, kibővült. A szerző több tanulmányában foglalkozott a komplex jelek összetevőinek a természetével. Egy néhány évvel ezelőtti tanulmányát veszem alapul, amelyben átfogóan, a szemiotikai textológia keretébe ágyazva ismerteti modelljét:

olyan egymással szembeállítható egységek formális osztályát, amelyek egy magasabb szint potenciális elemeiként szerepelhetnének, továbbá a mondatok száma nem korlátozott. A mondat jeleket tartalmaz, de maga nem jel. A mondattal elhagyjuk a nyelvnek mint jelek rendszerének területét, és egy másik világba lépünk, a nyelvnek mint a közlés eszközének a világába, amely a beszédben (le discours) nyilvánul meg” (PÉTER 1986: 9). Azok, akik ezzel a véleménnyel szembe helyezkednek (pl. DE MAURO, PAGLIARO), azzal indokolják álláspontjukat, hogy „a nyelv valóságos működése szempontjából éppenséggel a nyilatkozat tekinthető jelnek, a szavak csupán aljelek” (i. h.). Ez utóbbi megállapítást az is alátámasztja, hogy „a nyelvi képesség kialakulásának mind filogenetikus, mind ontogenetikus folyamatában a nyilatkozat megelőzi az egyes szót” (i. h.).

Az előbbi vélemény a de saussure-i felfogással — melyben a mondat már nem a rendszer, hanem a használat egysége —, az utóbbi CHOMSKY elképzelésével — mely szerint a mondat a rendszer egysége — hozható kapcsolatba. Az első véleménynek az a mozzanata, hogy a mondat önmaga jeleket tartalmaz, támogatja azt, hogy a mondatot komplex jelnek tekintsük. A második vélemény sem zárja ki ennek lehetőségét, hiszen a komplex jel összetevői is tekinthetők aljeleknek.

A mondat jeltermészete tehát nemigen vitatató, komplexitása azonban két síkon is értelmezhető. Az egyik az imént említett konstrukcionális sík, a másik pedig a „szemiotikai többbeleműség” síkja, vagyis az, hogy a mondat nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, hanem létrejöttében más természetű eszközök is szerepet játszanak.

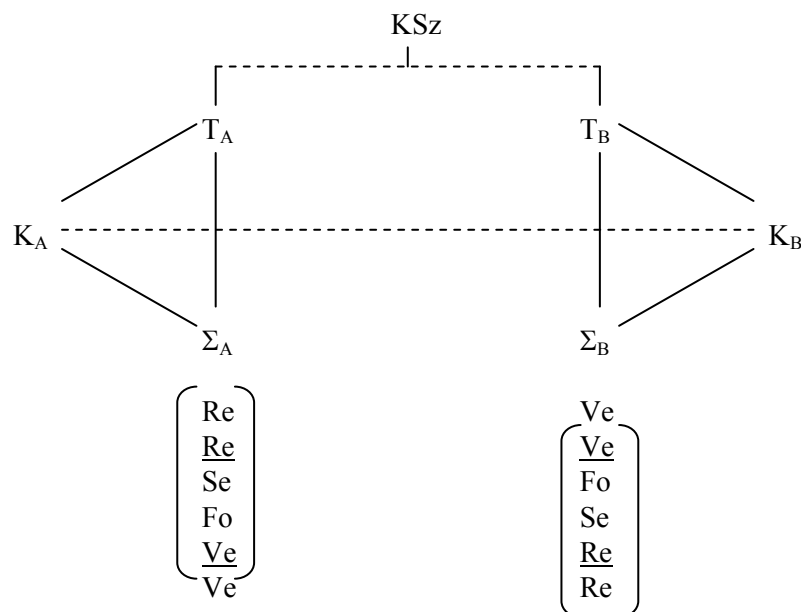
PETŐFI komplexjel-értelmezése szemléletesen érzékelteti, hogy bármilyen nyelvi jel, így a szöveg komplex elemzése is aspektusok sokaságát kívánja meg. Ezeknek az aspektusoknak egy része (a legkisebb része) tisztán nyelvi és/vagy nyelvhez köthető, ezért a nyelvészet kompetenciájába sorolható, másik részre egyrészt olyan kérdéseket érint, amelyek nyelvi síkon megragadhatók, de amelyek vizsgálatához a nyelvészet kompetenciája túlságosan szűk keretnek bizonyul, másrészt olyan jelenségeket tárgyal, amelyek az emberi kogníció kérdéskörébe tartoznak, és nyelvi vetületük csak másodlagos kérdés. Ez a következtetés — úgy gondolom — két tudományelméleti feladathoz is segítséget nyújt: egyrészt ahhoz, hogy a szövegnyelvészettnek nevezett szövegtudomány határait minél pontosabban megadhassuk, másrészt ahhoz is, hogy körültekintően meghatározhatjuk azoknak a diszciplínáknak a keretét (azaz a szövegnyelvészeti interdiszciplínáris keretének összetevőit), amelyek a szöveg mint komplex jel magyarázó elemzéséhez hozzá tudnak járulni.

Mivel a fentiekben sok szó esett a szövegfogalom értelmezéséről, nyelvi és nem tisztán nyelvi sajátosságairól, jeltermészetéről, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy bár kutatómunkám a szövegmondatok reprezentációjára irányul, a vizsgálat tárgya, azaz a szövegmondat nemhogy megengedi, de meg is kívánja

tágabb kontextusának, a szövegnek, és a szöveget befolyásoló tényezőknek az általános vizsgálatát. Ezzel arra is utalni kívánok, hogy a szövegmondatok és a szöveg leírásának viszonyát tekintve az a véleményem, hogy a szöveg reprezentációjához a szövegmondatok vizsgálatán és reprezentációján át vezet az út, a szövegmondat pedig tágabb kontextusának, azaz a szövegnek ismeretében elemezhető. A mondat és a szöveg viszonya tehát szükségszerűen kölcsönös.

Mind a szöveg reprezentációjában, mind a korábban említett tudományelméleti kérdésekben fontos tényező az a kommunikációs helyzet, amelyben egy nyelvi objektum létrejön, illetve amelyben egy nyelvi objektumot befogadunk. Egy nyelvi megnyilatkozás vehikuluma a kommunikációt meghatározó tényezők függvényében formálódik, amiből az következik, hogy bármilyen nyelvi-fizikai megjelenési forma csak a közlés/befogadás aktuális kommunikációs körülményeinek ismeretében elemezhető.

PETŐFI szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket az alábbi ábra egyszerűsítve, de szemléletesen tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222.)

A fenti szimbólumok a következőképpen értelmezendők:

KSz: a kommunikációs szituáció; a két oldalt egybefogó vonal szaggatottsága arra utal, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással összekapcsoltnak lennie;

K_A és K_B : a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

T_A : az a téma, amelyről K_A intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;
 Σ_A : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel;
 Σ_B : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel K_B (befogadó) által történő rekonstrukciója, azaz az Σ_A vehikulumához K_B által rendelt interpretáció;

T_B : az a téma, amelyről K_B (befogadó) meggyőződése szerint az Σ_B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján K_A kommunikál.

PETŐFI ezeknek a tényezőknek egymáshoz kapcsolódását elemezve megjegyzi, hogy az Σ_A és az Σ_B legtöbb esetben különbözik egymástól. A sikeres kommunikáció feltétele csupán az, hogy meghatározó összetevőikben egyezzenek meg. Előfordulhat továbbá a T_A és a T_B különbözősége is. A fenti formában sematizált kommunikáció egyedül a kommunikáció célját/okát nem tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222–223.)

Ahogy az ábrán is leolvasható, a T_A és az Σ_A , valamint a T_B és az Σ_B tekintendő a nyelvi objektumként megvalósuló komplex jel összetevőinek (az interpretáció szubjektív tényezőktől való befolyásoltságától függően leggyakrabban két nem azonos komplex jel összetevőinek; lásd az Σ_A és az Σ_B alatt felsorolt szimbólumokat, ahol a Σ_B alatti szimbólumokat célszerű lenne valamilyen megkülönböztető jelzéssel ellátni, mert nem lehetnek teljesen azonosak a Σ_A alattiakkal). Ugyanakkor ha a komplex jelként értelmezett nyelvi objektum összetevői közül számba vesszük azokat, amelyek kielégítő elemzéséhez elegendők a nyelvészeti keret adta lehetőségek, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy egy komplex jelnek számtalan olyan összetevője is van, amelynek leírása nem tartozhat a nyelvészet kompetenciájába.

A szöveg mint komplex jel elemzéséről szólva figyelembe kell vennünk, hogy PETŐFI mit tekint a szövegtani kutatás közvetlen tárgyának. Abban ugyanis bizonyára a legtöbb szövegtani irányzat egyetért, hogy kutatása középpontjában a szöveg áll, azonban számos eltérés fedezhető fel abban, hogy mely szövegjelenségeket tekintik elemzésük tárgyának. Ez a kérdés nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az egyes szövegtudományok által előtérbe helyezett szövegtan-kritériumokkal is. Mindenekelőtt azt kell tehát eldöntenünk, mely jelenségeket tartjuk a szövegszerűség feltételeinek. A legtöbb szövegtani munka — eltérő hangsúlyt fektetve ezekre a szövegsajátságokra — a szöveget összefüggő, kerek, lezárt egésznek tartja. Többnyire abban is hasonló a véleményük, hogy az összefüggés, lezártág, kerektség milyen megnyilvánulási formákban ragadható meg.

A szövegtan központi kérdésének PETŐFI is az összefüggés és a teljesség vizsgálatát tartja. Abban is egyetérthetünk vele, hogy mind az összefüggés, mind a teljesség — a szöveg komplexitásából adódóan — egyszerre több aspektust foglal magában. A szövegösszefüggés megítélésében a legtöbb szövegtan-azonos (vagy legalább alapelveiben megegyező) álláspontot képviselve három típust különböztet meg. A szöveg grammatikai összefüggésére a „konnexitás”,

szemantikai összefüggésére a „kohézió”, pragmatikai (azaz globális, komplex) összefüggésére a „koherencia” terminust használják. A szövegösszefüggést teremtő eszközöknek ebbe a három kategóriába való besorolása — bár némelyek számára a problémakör meglehetősen leegyszerűsítését sugallja — nem jelenti azt, hogy pl. a fonetikai, prozódiai, stilisztikai jelenségek a szövegtani vizsgálat keretein kívül rekednének. Bármilyen jelenség, amely a szöveg összefüggéséhez hozzájárul, aszerint sorolható egyik vagy másik csoportba, hogy a szövegfelépítés mely síkján járul hozzá az összefüggés megteremtéséhez. (Ilyen értelemben beszélhetünk például akusztikai vagy stíluskohézióról, kompozicionális konnexitásról.)

PETŐFI komplexjel-értelmezése hozzásegít ahhoz, hogy a szöveg összefüggésének síkjait valamivel pontosabban határozhassuk meg. A szövegösszefüggés globális megközelítésének eredményeképpen különbséget tesz a szövegkonstitúció, illetve a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció összefüggése és teljessége között. (A teljesség szövegsíkok szerinti differenciálására azért nem fordítok itt külön figyelmet, mert a „teljesség” fogalom egyértelműen kifejezi azt az ítéletet, amely a szövegalkotás és -befogadás során a közlőben és a befogadóban kialakul.)

A szövegkonstitúciónak — amely a szöveg vehikulumát, a közlőben/befogadóban kialakult vehikulum-imagót, a formációt és a szöveg vehikulumával kapcsolatba hozható értelmet foglalja magában — az összefüggése két síkon jön létre: a szövegkonstitúció horizontális/lineáris szervezettségét PETŐFI „textúra”-nak, vertikális/hierarchikus szervezettségét pedig „kompozíció”-nak nevezi. Mind a textúrára, mind a kompozícióra vonatkozóan a vehikulum (azaz a szöveg fizikai megjelenési formája) és a formáció (azaz a jelölő formális organizációja) összefüggésével kapcsolatban a „konnexitás” terminust használja. A vehikulummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{Ve}) és a feltételezhetően kifejezésre jutó tényálláskonfiguráció-részvilágok elrendezésének összefüggését a „kohézió” terminussal jelöli. Nagyon lényegesnek tartom PETŐFI arra vonatkozó megjegyzését, hogy a tényállás-konfiguráció összefüggése a fenti két sík összefüggésénél sokkal bonyolultabb és összetettebb kérdés. A szövegtani szakirodalomban a pragmatikai összefüggés fogalma olykor minden szövegjelenséget „magába szippantó” tényezőnek tűnik. E mögött a megítélés mögött feltételezhetően a szöveg pragmatikai alapú — vitathatatlanul megalapozott — értelmezése húzódik.

Egy szöveg „koherenciá”-ja az alkotó/befogadó ítéletalkotásán alapul, amely tulajdonképpen a relátum/relátum-imagó (a szövegben ténylegesen, illetve az alkotó/befogadó által feltételezhetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció) és a relátummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{Re}) viszonyának megítélését jelenti. Ebben fontos szerep jut az alkotó/befogadó ismeret- és hiedelemrendszerének, azaz az általuk birtokolt „modell”-nek. Ha a vehikulumhoz (a szöveg fizikai

megjelenési formájához) kapcsolható értelem (Se_{Ve}) és az alkalmazott model-
l(ek) alapján létrehozható egy olyan relátummal (azaz a feltételezhetően kifeje-
zésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem (Se_{Re}), amely
az alkotó/befogadó által relátumként elfogadható tényállás-konfiguráció mentá-
lis képével (relátum-imagó = Re_{Im}) egybehangzónak tartható, akkor az adott szö-
veg koherens (PETŐFI 1988: 225).

PETŐFI a összefüggés egy negyedik típusát is megkülönbözteti, amelyet
konstringenciának nevez. Ez a valóság részét képező tényállás-konfigurációnak
a nyelvi kifejeződéstől teljesen független összefüggését jelenti. Ebben az érte-
lemben a koherenciának a konstringencia alapfeltétele, a konnexitásnak azonban
nem, mivel egy szöveg grammatikai összefüggése közvetlenül nem feltételezi az
ábrázolni kívánt tényállás-konfiguráció összefüggését is (PETŐFI 1996: 18).

A PETŐFI által körvonalazott szemiotikai textológia egyik legmeghatározóbb
tényezője tehát tárgya, vagyis az a komplex jel, amely voltaképpen tetszőleges
nagyságrendű nyelvi egységekből épül föl. Az egyes komplexjel-összetevők ter-
mészetesen a komplex jelen kívüli tényezőkhöz való viszonyukat is magukban
hordják. VASS LÁSZLÓ „Tervezet egy szemiotikai textológiai szövegnyelvészet
kidolgozására” című írásában 16 olyan tudományt sorol fel, amely a komplex jel
valamely összetevőjének leírását szolgálva beilleszthető a szemiotikai textológia
elméleti keretébe. Ő tehát az alábbiakkal számol:

1. a magyar nyelv *hangtana* és *betűtana*;
2. a *mediális elemek tana*;
3. *szóarchitektonika*;
4. a *szintagmák* és az *egyszerű mondatok architektonikája*;
5. *prozódian*;
6. a *verssorok architektonikája*;
7. explicit és implicit *kötőszók* és a szövegkompozíció más hordozói;
8. az *ellipszis*;
9. *anafora*, *katafora*, *deixis*;
10. *modális elemek*, *modalitás*;
11. *temporalitás*, *temporális lánc*;
12. *téma-réma struktúra*;
13. vizuális és akusztikus *bekezdésarchitektonika*;
14. vizuális és akusztikus *versszak-architektonika*;
15. *kompozíciótan*;
16. *textúratan*. (Vö. VASS 1996: 367.)

VASS az egyes diszciplínákhoz megadja azokat a jelösszetevőket, amelyek le-
írásában az adott diszciplína közreműködik. Ezeket az összetevőket itt nem is-
mertetem, példával szemléltetett részletes leírásuk található VASS tanulmányá-
ban.

A VASS által felsorolt tudományok több tekintetben jellemzik az elméleti keretet. Látható, hogy a diszciplináris keret tisztán verbális, és multimediális szövegek (pontosabban: kommunikátumok) leírását egyaránt szolgálja, a leírás tárgyát semmilyen szövegtipológiai szempont nem korlátozza. A diszciplínák sorrendje, egymásra épülése a nyelvi egységek (vagy talán szemiotikai aspektusból célszerűbb jelegységekről beszélni) egymásra, egymásba épülését is követi. Ebben a tekintetben, úgy látszik, VASS rendszere lefedi azokat a nyelvi és nem nyelvi rétegeket, amelyeket egy szöveg magában foglalhat. Elégtelenségeként egyedül az róható fel, hogy néhol a diszciplína elnevezésével, néhol az adott diszciplína tárgyának megnevezésével jelöli meg az elméleti keret adott komponensét. Ha ezt a — látszólag elnevezésbeli — heterogenitást próbálnánk kiküszöbölni, valószínűleg az is kiderülne, hogy egyes diszciplináris összetevők azonos diszciplínához (vagy azonos diszciplínákhoz) sorolhatók. Természetesen nem fontos ragaszkodnunk a szintaktikai – szemantikai – pragmatikai aspektus által motivált felosztáshoz, bár kétségtelen, hogy több tudományágot éppen ezeknek a szempontoknak valamelyike köt össze. Azt is láthatjuk, hogy majdnem mindegyik diszciplínának van szemantikai vonatkozása, így egyetérthetünk azokkal, akik azt vallják, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány elméleti keretében központi helyet kell tulajdonítanunk a szemantikának. (Vö. pl. KELEMEN 1976, KIEFER 1976.) Ez a központi szerep határozza meg voltaképpen a diszciplínák egymáshoz való viszonyát, amit PETŐFI úgy fogalmaz meg, hogy a „szemiotikai textológiai (és ezen belül a szövegnyelvészeti) kutatásnak vizsgálnia kell, hogy milyen pragmatikai paraméterek és milyen módon befolyásolják egy adott rendszerszerű szemantikai felépítés kontextualizációját, és hogy ez a befolyás mily mértékben köthető szövegnyelvészeti tartható, és mily mértékben csak (azokon túlmenően) szemiotikai textológiai egységekhez és relációkhoz. A ‘kontextualizáció’ terminus egyaránt vonatkozik a ‘betű szerinti’, a ‘beszédtevékenységszerű’ és a ‘figuratív’ kontextualizációra” (PETŐFI—VASS 1992: 192). Egy szövegtani elméleti keret behatárolásakor különbséget kell tudnunk tenni maguk az aspektusok, illetve az aspektusok megnyilvánulási formái között.

Az elméleti keret kijelölésekor nemcsak arra kell figyelmet fordítanunk, hogy melyek azok a diszciplínák, amelyek leíró apparátusa kielégítő eszközként szolgál a rendszerelemek reprezentációjában, hanem azt is meg kell határoznunk, hogy ezek a diszciplínák hogyan illeszthetők be a reprezentáció tágabb kontextusába, a szemiotikai textológia elméleti keretébe. Ebből a szempontból figyelmet érdemel PETŐFINEK az az észrevétele, hogy „a lexikai összetevő formai felépítésére vonatkozó nyelvi ismeretek szemiotikai textológiai keretbe való beépíthetősége azt kívánja meg, hogy az egyes szintek egységeinek relációs organizációját leíró reprezentációkhoz a lehetséges konfigurációs organizációjukra vonatkozó információk oly módon legyenek hozzárendelve, hogy azok ne csak az adott egység »megszerkesztettsége« szempontját tekintve legyenek informatí-

vak, hanem a hierarchiában közvetlenül fölöttük álló egységbe való »beszerkeszthetőségük« szempontját tekintve is. Mindez azt jelenti, hogy a szemiotikai textológia nem egy, a hangtan – szótan – mondattan sor további kiegészítését képező szövegtan, hanem a szövegek jellemzésére és leírására szolgálni kívánó olyan diszciplína, amelynek keretében e sor valamennyi elemét képező tan funkciója és felépítése újraértelmezendő” (PETŐFI—VASS 1992: 190). A beszerkeszthetőség szempontja tehát a kérdés pragmatikai megközelítését jelenti, amely a rendszeregységek potenciális kontextusára összpontosít.

A pragmatikai komponens szerepének meghatározása véleményem szerint fontos és feltétlenül megoldandó feladat. Ezt a kérdést a szövegmondat-reprezentáció szűkebb elméleti keretének ismertetésekor járom körül.

5.3. A nyelvészet helye a szemiotikai textológia keretében

A PETŐFI által kidolgozott szemiotikai textológia természeténél fogva nemcsak verbális szövegekkel foglalkozik, hanem nem vagy nem tisztán verbális kommunikátumokat is elemez. Alapvető sajátása ezen kívül, hogy a szöveg vizsgálata és leírása során egyaránt figyelembe veszi a formális (szintaktikai, metrikai-ritmikai stb.), a szemantikai (nyelvi jelentést, ’zenei jelentés’-t, ’ikonikus jelentés’-t érintő), valamint a pragmatikai (egy adott kommunikációs helyzetben megvalósuló használatot érintő) kérdéseket (PETŐFI—VASS 1992: 178).

Az a tudomány, amely egy kommunikátum megformáltságának különböző síkjait érintő kérdések figyelembevételére alkalmas, az egyes aldiszciplínáknak — illetőleg aldiszciplináris ismereteknek — feltehetőleg olyan rendszerét építi föl, amely a kommunikátum különböző síkjainak viszonyában is tetten érhető. Mivel dominánsan verbális szövegek elemzésében elsődlegesen nyelvészeti ismeretekre támaszkodhatunk, mindenekelőtt a szövegnyelvészet helyét, helyzetét kell meghatározni a szemiotikai textológia interdiszciplináris keretén belül. Mivel azonban a szemiotikai textológia által elemzett szövegek nemcsak verbális, hanem más mediális összetevőket is tartalmazhatnak, a szemiotikai textológiának rendelkeznie kell „a lehetséges mediális összetevőkre vonatkozó szektorok mindegyikével. Ezeknek csupán egyike a nyelvészeti szektor” (PETŐFI—VASS 1992: 186).

Ahhoz, hogy áttekinthessük azt, hogy a szemiotikai textológiába illeszkedő szövegnyelvészetnek milyen feladatokat kell tudnia ellátni, meg kell ismerkednünk a szemiotikai textológia interpretáció fogalmával. Az interpretáció a szemiotikai textológia egyik központi fogalma, mivel e diszciplína elsődleges feladata „első és másodfokú elméleti explikatív interpretáció(k) hozzárendelése ’szöveg’-nek nevezett (nevezhető) dominánsan verbális objektumokhoz” (PETŐFI—VASS 1992: 179). Az első és másodfokú explikatív interpretáció fogalmának, valamint ennek a hozzárendelésnek a megvilágításához újra PETŐFI gondolatát idézem:

- „az explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez rendelt ’architektonikaleírás’ (amelynek centrális összetevője a szemantikai architektonika, a ’szövegjelentés’ leírása);
- az elméleti explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez ’teoretikus konstruktum’-ként rendelt ’architektonikaleírás’; más szóval: a teoretikus interpretáció nem kíván a szó teljes értelmében ’empirikusan adekvát’ (azaz a természetes kontextusban létrejövő szövegmegértés folyamatát modelláló) leírás lenni, ugyanakkor ’kontraintuitív’ sem;
- az első fokú és másodfokú elméleti explikatív interpretáció az interpretálandó szöveghez rendelt ’közvetlen’ (’betű szerinti’), illetőleg ’közvetett’ (’szimbolikus’) ’architektonikaleírás’; megjegyzendő, hogy egy szöveghez több esetben akkor is rendelhető ’szimbolikus architektonikaleírás’, ha a szöveget ’első fokon’ is lehet interpretálni” (PETŐFI—VASS 1992: 179–180).

Ahhoz, hogy fel tudjuk vázolni azt az interdiszciplináris keretet, amelyben a szöveget valamennyi síkján meg tudjuk ragadni, meg kell tudnunk határozni azokat az ismerettípusokat, amelyekre a szövegek elemzésekor támaszkodunk. A kutatás jelenlegi fázisában szükségszerűen cél annak megítélése is, hogy a szövegmondatok reprezentációjára kidolgozott nyelvészeti központú modell hogyan szolgálja a szövegek leírását.

Bármilyen nagy szerepet játszanak is más jelrendszerek a valóságbeli tényállások kifejezésében, és bármilyen fontos szerephez is jut az interdiszciplinaritás a szövegek vizsgálatában, az emberi kommunikáció fő eszköze a nyelv, a leírásuk legszűkebb keretét alkotó diszciplína pedig a nyelvészet (szövegekre vonatkoztatva: szövegnyelvészet). Az interdiszciplinaritás voltaképpen akkor kap igazán értelmet a szövegleírásban, ha megállapítjuk, hogy meddig terjed a szövegnyelvészet kompetenciája, hol húzható meg a nyelvészeti szövegleírás határa.

A szemiotikai textológiai szövegleíráshoz szükséges nyelvészeti ismeretek meghatározásához ismernünk kell a szemiotikai textológia modelljét, vagyis azt, hogy milyen bázisokból épül föl. Ennek szemléltetésére PETŐFI és VASS utóbbi idézett tanulmányában (PETŐFI—VASS 1992: 180) összefoglaló ábrát közöl a szövegek architektonikájáról, amely voltaképpen a (már korábban ismertetett) komplex jel szimbólum-összetevőit és a hozzájuk rendelt modellelemeket tartalmazza, valamint szimbólumokat, amelyek azokra a tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerekre utalnak, amelyeket egy szöveg interpretációja során felhasználunk. Az interpretáció lépéseit itt nem kívánom részletezni, annyit azonban — ahhoz, hogy a szövegrepresentációhoz szükséges nyelvészeti ismereteket áttekinthessük — érdemes kiemelni, hogy a szemiotikai textológiai leírás bázisrendszerének meghatározó összetevője a tipológiai bázis. A tipológiai bázisnak dominánsan verbális szövegek vonatkozásában három fő ismeretrendszert kell tartalmaznia:

„(1) a lehetséges kommunikációs helyzetek tipológiája (ki kommunikál kivel, miről, milyen célból stb.); (2) a lehetséges dominánsan verbális szövegek tipológiája (ez körülbelül az irodalmi műnem- és műfajtan valamennyi lehetséges szövegtípusra kiterjesztett általánosításának felel meg); végül (3) az arra a nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek rendszere, amely nyelv egy adott kommunikációs-szituációban (egy adott verbális szövegben) felhasználásra kerül” (PETŐFI—VASS 1992: 186). A felsorolt három ismerettípus közül az utolsó (az adott nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek) tekinthető tisztán nyelvészetinek, a másik két pontban említett tipológiai ismereteket nem tekinthetjük sem szoros értelemben nyelvészetieknek, sem egy adott kommunikációs helyzet inherens tulajdonságainak. A nyelvészet tehát a felhasznált nyelv típusára vonatkozó ismeretek rendszerezését tarthatja feladatának. Ezekre a nyelvtipológiai ismeretekre vonatkoztatva a szövegnyelvészet feladata abban jelölhető meg, hogy „a morfémaaktól (mikroszint) a szövegmondatokig (középszint), illetőleg a szöveg egészéig (makroszint) vezető úton feltárja valamennyi, a szövegekben kimutatható nyelvészetinek tartható elem és összefüggés nyelvtipológiai funkcióját, és beépítse azokat a nyelvtipológiába” (PETŐFI—VASS 1992: 187).

Mivel PETŐFI a szöveg fogalmának meghatározásában kiemeli a vizuális és az akusztikai megvalósulás lehetőségét egyaránt, a szöveg interpretációjában és leírásában felhasználható ismeretek vonatkozásában is külön tárgyalja a vizuális és az akusztikai befogadás folyamatában szerephez jutó nyelvészeti ismereteket. Mivel a reprezentáció szempontjából PETŐFI rendszerszerű felsorolása igen nagy jelentőségű, hasznosnak gondolom röviden ezt is idézni: „Az, ami a vizuális percipiálást vezérlő bázisban nyelvészeti ismeretnek nevezhető, a verbális vehikulumok (illetőleg szegmentumaik) mikro-, közép- és makroszintű kontextuális formációjára utal. A figura vonatkozásában ide tartoznak mindazok az ismeretek, amelyek alapján az adott vehikulum 'alakja' (a benne használt betűk formája, valamint az azokból létrehozott szavak, szóláncok, illetőleg különböző komplexitású konfigurációk formája) feltárható és kategoriálisan leírható. A notáció vonatkozásában ide tartoznak: (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegségek és szövegmondatok szintaktikai felépítése, valamint az egyes szövegmondatok között egyértelműen nyelvészetinek minősíthető szintaktikai relációk (például a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben az anaforikus vagy kataforikus kapcsolatok) feltárhatók és kategoriálisan leírhatók; (2) azok az ismeretek, amelyek segítségével a vizuális verbális vehikulumok prozódiai 'hangosítása' (más szóval a primer vizuális imágóhoz egy szekunder akusztikus imágó hozzárendelése) végrehajtható; végül (3) azok az ismeretek, amelyek alapján a vizuális imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető (elsődleges vizuális vagy másodlagos akusztikus) elemek feltárása és kategoriális leírása elvégezhető” (PETŐFI—

VASS 1992: 187–188). Az akusztikus percepciót vezérlő bázisban ugyanazok az ismeretek tekinthetők nyelvészetinek, mint a vizuális percepciót vezérlőben. A figura vonatkozásában nyelvészetinek tartható ismeretek is megegyeznek azzal a különbséggel, hogy a vehikulumot akusztikai síkon hangok, hangzó szavak, szó-láncok illetve ezekből szerveződő különböző komplexitású konfigurációk (hangzó) formái alkotják. „A notáció vonatkozásában ide tartoznak (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegyeségek, szövegmondatok, valamint az azoknál magasabb fokú kompozícióegységek egymástól elkülöníthetők, illetőleg szintaktikai felépítésük feltárható és kategóriá-lisan leírható; (2) azok az ismeretek, amelyek alapján az akusztikus imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető elemek feltárása és kategóriális leírása elvégezhető; végül (3) azok az ismeretek, amelyek segítségével az akusztikus verbális vehikulumok grafikus ’rögzítése’ (más szóval a primer akusztikus imágóhoz egy szekunder vizuális imágó hozzárendelése) végrehajtható” (PETŐFI—VASS 1992: 188).

PETŐFI szövegértelmezéséből, a szövegtudomány általa értelmezett fő kérdéseiből látható a kapcsolat a szövegnyelvészet és a szemiotikai textológia között. Az, hogy a szövegnyelvészeti leírás tágabb elméleti keretének a szemiotikai textológiát tekintjük, voltaképpen azt jelenti, hogy a nyelvészet mint a nyelvi jelek tudománya része a szemiotikának, az általánosságban jelnek tekinthető jelenségek tudományának. E két tudomány közötti viszony azonban az egyszerű hierarchiánál jóval árnyaltabb. Mivel az emberi kommunikáció legfőbb eszköze a nyelv, a nyelvi jelenségek képezik a szemiotikai kutatások legátfogóbb tárgyát is. A szöveg mint nyelvi jel tudományos leírása — tárgyának komplexitása miatt — átlépi a nyelvészet határait. Az, hogy a nyelvészet határain túl milyen diszciplínák nyújtanak szükséges és elégséges keretet a szöveg komplex elemzéséhez, idáig eldöntetlen és a különböző szövegtudományok által eltérően megválaszolt kérdés. Ez az „űr” voltaképpen összefügg azzal, hogy a tudomány még nem jutott el addig, hogy átfogó szövegelméletet hozzon létre. KELEMEN JÁNOS két és fél évtizede megfogalmazott, de ma is helytálló véleményét idézve: „Ezt az űrt a szemiotika nem úgy tölti ki, hogy hierarchikusan más tudományok fölé, vagy valamely tudomány alá rendelődik, hanem úgy, hogy jellegzetes határtudományként összekapcsolja a különböző megközelítési módokat” (KELEMEN 1976: 193).

6. A szövegnyelvészet elméleti kerete

Egy szövegnyelvészeti modell elméleti keretének meghatározása legfőképpen két feladat megoldását kívánja meg:

- Az egyik az interdiszciplinaritás kérdése, vagyis az, hogy a nyelvészet határain túlmutató kérdések mely tudományok kompetenciájába tartoznak, és milyen ezeknek a tudományágaknak a kapcsolata szövegnyelvészettel, illetve egymással (ide sorolhatók nagy valószínűséggel olyan diszciplínák, mint a kognitív pszichológia, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet stb.).
- A másik annak eldöntése, hogy milyen mondatrepresentációs modell szolgálhat a szövegnyelvészeti leírás célszerű alapjául. A mondatrepresentáció természetéből kiindulva ez a kérdés voltaképpen egy nyelvészeti keret diszciplínáira irányul, vagyis arra, hogy mely diszciplínák, aldiszciplínák nyújtanak megfelelő háttérrel a szövegmondat-representációs modell számára.

E két problémakör együtt alkotja a szövegnyelvészeti leírás tágabb keretét, amelynek tehát csak egyik komponense a nyelvészet, amelyet ebben a kérdésben a nyelvi rendszer egységeit — köztük a rendszermondatot — leírni tudó diszciplínaként értelmezzünk.

Dolgozatom keretében a szövegnyelvészeti elemzés tudományos keretének részletes ismertetését nem kívánom az interdiszciplinaritás tárgyalásává tágítani (bár a kutatás tárgyát tekintve nem feledkezhetem meg erről sem). Ez nem jelenti azt, hogy a nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok jelentőségét a szövegelemzésben kisebbre becsülöm a nyelvészeténél. A szövegelemzés interdiszciplináris vonatkozásai olyan széles területet ölelnek fel, amelynek feldolgozásához jelen dolgozatom nem kínál elegendő keretet. Így tehát a szövegnyelvészeti elemzés elméleti keretének nyelvészeti komponenseire összpontosítok, mert azt kívánom bemutatni, hogy mely diszciplínák milyen információkkal járulnak hozzá a szövegmondatok representációjához, illetőleg ezen túlmenően — a szövegmondatok representációjára is támaszkodva — a szövegek representációjához. A szövegnyelvészetnek véleményem szerint nemcsak a szövegek, hanem a szövegmondatok mint szövegalkotó struktúrák nyelvészeti leírását is magában kell foglalnia.

A szövegleírás természetét régóta az a nézet határozza meg, amelyet leginkább a „langue – parole”, „nyelv – beszéd”, „nyelvi rendszer – nyelvhasználat”, „kompetencia – performancia” fogalompárokkaal lehet jellemezni. A nyelvi működés e két síkjáról szóló szakirodalom igen terjedelmes, vizsgálata hosszú múltra tekint vissza. Bármelyik szövegtani irányzat definícióját is tekintjük, nagy vonalakban mindegyik megegyezik abban, hogy a szöveg olyan eszköz, mód, amely egy pillanatnyilag létrejövő, vagy fennálló kommunikációs helyzetben aktuálisan valósul meg és elsősorban nyelvi alapokon áll. (Itt szándékosan nem az elterjedtebb szövegdefiníciókban szereplő fordulatokat használom, hogy

érzékkelhető legyen a szövegeknek ez az irányzatoktól független inherens saját-sága.)

A szövegleírás diszciplináris keretének megalkotásában három, a leírás tárgyára vonatkozó, ezáltal a reprezentáció módszerét is meghatározó feltételezésből indulok ki:

- a szövegek reprezentációja a szövegalkotó elemek, azaz a makrostruktúra szintjén a szövegmondatok reprezentációján alapul;
- az aktuálisan — azaz adott pragmatikai és nyelvi körülményektől (a kommunikációs helyzettől és a szövegkörnyezettől) befolyásolva — megvalósuló szövegmondatok leírása a strukturális alapjuknak tekinthető rendszermondatok reprezentációjából indul ki;
- a rendszermondatok — rajtuk keresztül pedig a szövegmondatok — reprezentációjában is fontos szerep jut a mondat összetevőire (a mondatkonstrukció tekintetében főleg a lexikai és morfoszintaktikai szintre), illetve leírásukra vonatkozó ismereteinknek.

Látható tehát, hogy a szövegek leírásakor sem szakadhatunk el a nyelvi rendszertől. A rendszermondatokkal kapcsolatos észrevételek a diszciplináris keret meghatározásában oly módon játszanak szerepet, hogy kijelölik azokat a rendszernyelvészeti tudományterületeket, amelyek ismeretét a rendszermondatok reprezentációja megkívánja.

Ahhoz, hogy a szövegmondat-reprezentációról mind elméleti síkon, mind gyakorlati szerepét tekintve átfogóbb képet alkothassunk — a szövegek, szövegmondatok, rendszermondatok leírásáról fentebb mondottakat alapul véve — először az alábbi három (egy-egy fogalompárral jelölt) témakört célszerű körüljár-nunk:

1. a „langue – parole” fogalompárral jellemezhető nyelvi rendszer – nyelvhasználat;
2. azok a diszciplinák, amelyek kompetenciájához ennek a két jelenségnek a leírása tartozik: rendszernyelvészet – szövegnyelvészet;
3. e két tudomány tárgyának tekinthető mondat nagyságrendű nyelvi egységek: rendszermondat – szöveg/szövegmondat.

6.1. Nyelvhasználat – nyelvi rendszer

Mivel a reprezentáció kiindulópontja a szöveg, illetőleg a szöveget felépítő szövegmondatok — hogy a szöveggenerálás célja az olvasóban még csak fél se vetődhessen — a nyelvhasználat fogalmának értelmezését tekintem alapnak.

Abban bizonyára a legtöbb nyelvész egyetért, hogy a nyelv a használatában érhető tetten, és vethető nyelvészeti vizsgálat alá. A nyelvhasználatot sokan a beszéddel azonosítják, amely (nem kizárólag, de általában döntő mértékben) nyelvi eszközök alkalmazásával létrejövő emberi kommunikáció, vagy többek szerint a

kommunikáció eszköze. Legsajátosabb jegye aktualitása, egyedisége. Az aktuálisan, egyedi módokon alkalmazott jelekből elvonatkoztatott formák, absztrakciók a nyelvi rendszer egységei. A beszédhangé a fonéma, a szóelemé a morféma, a szóalaké (a szóelőfordulásé) a lexéma, a szószerkezeté a szintagma. Nem egyöntetű a szószerkezetnél komplexebb egység, a mondat megítélése. DE SAUSSURE és követői — a strukturalista iskola — elképzelése szerint a nyelvi rendszer egységeinek halmazát a szintagma zárja, a mondat már a beszéd, azaz a nyelvhasználat egysége. CHOMSKY nyelvi rendszer-felfogása „beengedi” a mondatot is a nyelvi rendszer elemeinek sorába, azt állítva ezzel, hogy létezik a szövegben vagy szöveggé előforduló mondatoknak is létezik elvonatkoztatott formája: a rendszermondat. CHOMSKY elgondolása sok követőre talált, és talál ma is. A szövegmondat-reprezentációs modell is a generatív nyelvi rendszer-elgondoláson alapul: a szövegmondat reprezentációjában a hozzá rendelhető rendszermondat reprezentációját használja fel.

Annak megítélésében, hogy a rendszermondat valóban a nyelvi rendszer egységének tekinthető-e, általánosságban mérvadónak gondolom KANYÓ ZOLTÁN „A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben” című korai tanulmányát. KANYÓ így vélekedik: „Egy jel többnyire nem önmagában áll, hanem egy meghatározott jelrendszer része. A rendszert alkotó, a jelek egymáshoz fűzését meghatározó szabályok vizsgálata a *szintaxis* körébe tartozik. Egy adott rendszer szintaxisa meghatározott előírások (pl. axiómarendszer) segítségével olyan eljárásokat ad meg, amelyek alapján eldönthető, egy bizonyos jelkombináció a rendszer elemének tekinthető-e vagy sem” (KANYÓ 1972: 107). Úgy gondolom, hogy a magyar mondatok döntő többségére érvényes az a szabályrendszer, amelynek alkalmazásával grammatikailag, szemantikailag, morfoszintaktikailag jól formált mondatokat tudunk létrehozni (ko- és/vagy kontextustól függetlenül⁹). Persze vannak kivételek: ilyenek például a tagolatlan mondatok, amelyeknek gyakorlatilag nincs szintaxisuk. Nem szabad viszont megfedkezünk arról, hogy a nyelvi rendszer egységei magukban hordják potenciális használati lehetőségeiket; ez igaz a fonémákra, a morfémákra, a lexémákra, a szintagmákra és a mondatokra is.

Mivel a szöveg általában tetszőleges számú — legalább egy — (szöveg)mondatból álló kompozíciónak tekintendő, tisztázandó a szöveg (mint komplex nyelvi jel) hovatartozása is.

DEME véleménye az, hogy „a szöveg nem a nyelv, hanem a beszéd szintjére tartozik; — már ha úgy tekintjük az elsőt, mint az eszközállomány rendszerét, a másodikat pedig, mint a kommunikációnak — a nyelvet eszközként felhasználó — valóságát” (DEME 1979: 58). Korábbi tanulmányaiban BALÁZS JÁNOSsal és

⁹ PETŐFI fogalomhasználatát követve a kontextus a szöveggörnyezetet, a kontextus pedig a kommunikációs helyzetet jelenti.

KÁROLY SÁNDORral egyetértve — akik már korábban felismerték a mondatnál magasabb rendű funkcionális egység létét a kommunikációban — beszédműnek nevezi azokat „a kerek, lezárt, teljes közlési egység”-eket, amelyek a beszéd során születnek. Későbbi munkáiban értékelve korábbi kutatásait, megállapítja, hogy mind a megnyilatkozás, mind a beszédmű fogalma a szöveg fogalmának meghatározása felé mutat (i. h.).

DEME tehát, aki funkcionális alapon közelít a nyelvi jelenségekhez, a mondatot és a szöveget is a beszéd síkján helyezi el: „A beszéd dinamikus, parttalan működés, a kommunikációnak mintegy a folyamata; s benne a szöveg, a beszédmű a »makroegység«, a mondat pedig a »mikroegység«, majd hozzáteszi: „a maga nagyságrendjében tehát mindkettő »mű«, — de persze a működés sodrában, és annak termékeként” (DEME 1979: 59). A beszéd szintjén a szöveget — mint az adott kommunikációs helyzethez igazodó, dinamikus jelenséget — tartja a természetes megjelenési egységnek, amely „nagyságában és jellemzőiben a beszéd és a mondat között áll. Az elsőnek — a beszédnek — adott helyzetben megjelenő egységnyi formája; az utóbbinak — a mondatnak — egy teljes közleményt kitevő teljes többszöröse (a szorzószám persze lehet 1 is)” (DEME 1979: 58). Észrevételében a funkció és a konstrukció szempontja is jelen van, mindkét jelenség a funkció és a konstrukció síkján is megközelíthető. Kicsit különösnek vélem a szöveget a beszéddel egy halmazba sorolni, s az előbbit nagyságában tekinteni kisebbnek; még akkor is, ha DEME „beszerkesztettség és megszerkesztettség”¹⁰ fogalmát (azaz hogy minden nyelvi egység önmagában meg van szerkesztve és egy nagyobb egységbe be van szerkesztve) nagyon informatívnak és hasznosnak tartom. A beszéd véleményem szerint — ha nyelvi síkon gondolkodunk — maga a kommunikáció, a nyelvhasználat; a szöveg ennek terméke, eszköze, folyamatában történő megvalósulása; attól függően, hogy a szöveget statikusan vagy dinamikusan közelítjük-e meg.

DEME TEMESI MIHÁLYT idézi véleménye ellenpólusaként: „...a szöveg nem a beszéd mint egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége” (TEMESI 1977: 96). DEME válasza erre az, hogy „ez azonban legföljebb olyan értékű kísérlet, mint »a« mondatnak a nyelvhez, a konkrét mondatoknak viszont a beszédhez sorolása; csak még annál is nehezebb mit kezdeni vele” (DEME 1979: 57). DEME ellenvetése minden bizonnyal jelentéstani alapokon áll, ahogy ez egy

¹⁰ DEME LÁSZLÓ „megszerkesztettség” és „beszerkesztettség” fogalmának bevezetése a mondatok leírásába a szövegnyelvészeti szempontjából is nagyon lényeges mozzanat. A strukturális alapú — azaz főként a mondatok megszerkesztettségére irányuló — elemzést új aspektus irányába tágitja ki. Azzal a felismeréssel, hogy a mondatok megszerkesztettsége — szövegbeli és beszédhelyzetbeli — beszerkesztettségük függvénye, a pragmatikai szempontot is bevonja a (szöveg)mondatok leírásába.

másik véleményéből érzékelhető: „Kész szövegvázzakkal számolni, amelyekbe csak beillesztjük a mondatokat, vagy akár csak kész mondatsémákkal számolni, amelyeket csak kitöltünk szavakkal, nagyjából olyan [...], mintha azt hirdetenék: a sima tenger is tele van hullámokkal, csak fel kell tölteni őket vízzel” (DEME 1979: 63).

Magam is úgy gondolom, hogy a szöveg nyelvi kompetenciánkhoz tartozását valóban csak úgy lehetne elképzelni, ha valamiféle apparátus segítségével szövegek generálását tudnánk végezni a mondatokhoz hasonlóan; ez az elgondolás pedig több ponton inog. Azt azonban, hogy a szöveg mellett a mondat is a nyelvhasználat, azaz a beszéd egysége, a generatív grammatikai kutatások cáfolják azt igazolva, hogy nyelvi kompetenciánk (vagyis a nyelvi rendszer) elemeként mondat nagyságrendű egység is feltételezhető.

Fentebb a nyelvészet feladatát — a szemiotikai textológia keretében — elsőként egy adott nyelv tipológiájára vonatkozó ismeretek rendszerezésében jelöltük meg, ami valamennyi nyelvészeti tartható nyelvi elem rendszerezését jelentí. Ezek a nyelvi elemek PETŐFI rendszere szerint — komplexitásuktól függően — az alábbi szinteken foglalnak helyet:

- szubmikroszint (megkülönböztető jegyek),
- mikroszint (mediális alapelem, mikroegység-összetevők),
- középszint (kommunikációegység-összetevők, kommunikációegység, elsőfokú makrokompozíció-egység összetevői),
- makroszint (elsőfokú makrokompozíció-egység, magasabb fokú makrokompozíció-egységek) (PETŐFI—VASS 1992: 190).

Ezek a szintek „a rendszerszerűség szempontjából a nyelvészet olyan, jól ismert részterületeivel hozhatók kapcsolatba, mint a fonológia (lásd szubmikroszint), morfológia, beleértve itt a deriváció és a kompozíció tanát is (lásd mikroszint), szintaxis (lásd középszint)” (PETŐFI—VASS 1992: 189). A komplexebb nyelvi egységek megítéléséről PETŐFI is azt vallja, hogy „annak eldöntése, hogy találhatók-e olyan, a makroszint alsó rétegéhez sorolható, elsőnél magasabb fokú kompozícióegységek (tömbök), amelyek formai organizációját konvencionálisnak tekinthető nyelvi ismeretek határozzák meg, még további kutatást igényel” (i. h.).

A problémakört pontosabban behatárolva PETŐFI a következő alapkérdéseket veti fel:

- 1) Célszerű-e a nyelvi rendszer egységeként a (több szövegmondatból álló) szöveggel azonos nagyságrendű egységet is feltételezni?
- 2) Célszerű-e a DE SAUSSURE által létrehozott elméleti keretben a szöveget a nyelvhasználat egységének tekinteni?

PETŐFI válasza mindkét kérdésre nemleges. Az elsőre azért, mert „ha a nyelvi rendszerre vonatkozó ismereteinket leíró grammatikát — a szóban forgó elméleti keret klasszikus koncepciójának megfelelően — egy morfológiai és szintaktikai

alapkomponekból, valamint egy fonetikai és egy szemantikai interpretáló komponensből álló diszciplinának tekintjük, egy tetszőleges számú mondatból álló mondatlánc leírása számára nem hozható létre olyan szintaktikai alkomponens — s ennek következtében olyan fonetikai és szemantikai interpretáló komponens sem —, mint amilyen a mondatokéra” (PETŐFI—BENKES 1998: 21).

A másodikra azért, mert „a mondatnak mint nyelvhasználati egységnek a formai szerkezete még szintaktikainak mondható ismeretek felhasználásával leírható; akkor is, ha az esetek többségében ugyanazokból a mondatösszetevőkből egymástól különböző szórendi elrendezést mutató mondatok hozhatók létre. A mondatláncoknak mint láncoknak a formai szerkezetét ezzel szemben nem a nyelvre (vagy nem kizárólag a nyelvre) vonatkozó ismereteink határozzák meg, hanem egyrészt arra a világdarabra vonatkozóak (is), amelyek az elemző feltételezése szerint az adott mondatláncban kifejezésre jutnak, másrészt arra a kommunikációszituációra vonatkozóak, amelyben az adott mondatláncot valamilyen funkció betöltése céljából alkalmazták” (i. h.).

PETŐFI fenti megállapítása tehát alátámasztja a generatív nyelvirendszer-elképzelést, miszerint a mondat nagyságrendű egységek formai sajátosságai nyelvészeti ismeretek alapján leírhatók, azaz a nyelvi rendszer egységeinek tekintjük őket.

6.2. Szövegnyelvészet – rendszernyelvészet

Bármilyen nagyságrendű nyelvi egység leírását tűzi is ki célul valamely tudomány, számolnia kell azokkal az elvárásokkal, amelyeket a nyelvi jelek természetüknél fogva támasztanak egy nyelvészeti alapú reprezentációval szemben.

Amikor a nyelvi jelek természetére utalok, a leírás szempontjából három sajátosságukat tartom kiemelkedően fontosnak: 1) a valóság valamely darabjára, mozzanatára utalnak, azaz jelentésük van; 2) megszerkesztettek; 3) megformáltságuk — beszerkesztettségük következtében — közvetlen és/vagy tágabb kö- és/vagy kontextusuk függvénye. (Vö. DEME 1971: 44.)

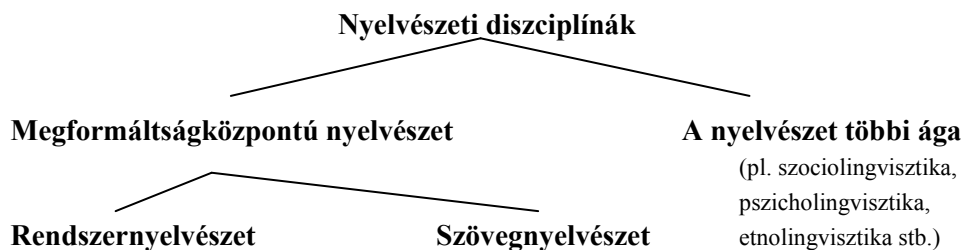
Ezek a sajátosságok a nyelv tudományos leíró vizsgálatának mára már klasszikussá vált három aspektusával állíthatók párhuzamba: a szemantikával, a szintaktikával és a pragmatikával. Ennek a három komponensnek egymáshoz való viszonya a komplexebb nyelvi szintekre, így a szövegmondatokra is általánosítható módon körülbelül úgy fogalmazható meg, hogy mind szemantikájukat, mind szintaktikai megformáltságukat aktuális használatuk határozza meg, azaz azok a pragmatikai feltételek, amelyeknek eleget tesznek. Nem véletlen kitétel ennek a megállapításnak komplexebb nyelvi jelekre való vonatkoztatása sem. A nyelvi jelek komplexitásától függően módosul az a közvetlen nyelvi környezet, amelyhez az adott jel „igazodik”. (Strukturális szempontból a morféma közvetlen nyelvi környezete a szóalak, a szóalaké a szintagma, a szintagmaé a szöveg-

mondat, a szövegmondaté a szöveg.) Elemzéskor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a beszerkesztettség nemcsak a nyelvi környezethez való illeszkedést jelenti, hanem a beszédhelyzetbe, szituációba való ágyazottságot is.

A továbbiakban először azokat a nyelvészeti tudományokat járom körül röviden, amelyek a nyelvi jelek leírásában szerepet játszanak. Majd kimondottan a szövegmondatra mint komplex nyelvi jelre összpontosítva jellemzem a szemantikai, a szintaktikai, valamint a pragmatikai komponens szerepét a reprezentációban.

6.2.1. A nyelvi egységek reprezentációjában részt vevő diszciplínákról

Az alábbi ábra azokat a nyelvészeti (vagy legalábbis nyelvészeti alapú) diszciplínákat tartalmazza, amelyek bármilyen nagyságrendű nyelvi jel leírásában szerepet játszanak (a mondat nagyságrendjét tekintve a rendszermondatokéban és a szövegmondatokéban is).

A „megformáltsággözpontú” jelző a tisztán nyelvészetinek tartható diszciplínáknak a nem tisztán nyelvészeti ágaktól (mint pl. pszicholingvisztika, szociolingvisztika, etnolingvisztika) való elkülönítésére szolgál. Ez utóbbiaknak kutatási tárgya szintén nyelvi természetű, de a vizsgálat szempontjai nem tekinthetők tisztán nyelvészetinek. A „megformáltság” az adott keretben egyaránt jelenti a nyelvi egységek szemantikai, szintaktikai, logikai, prozódiai struktúráját attól függően, hogy az elemzés célja éppen melyik szerkezeti sík leírása. A „megformáltsággözpontú” elnevezés tehát nem tesz különbséget a ko- és/vagy kontextustól függő, valamint a tőle független megformáltság között.

A **rendszer nyelvészet** feladata egy valamilyen módon értelmezett nyelvi kompetencia jólformáltsági kritériumainak eleget tevő nyelvi rendszerbeli struktúrák vizsgálata és kanonikus reprezentációja. Ezek a rendszerbeli egységek a mondat nagyságrendjében a rendszermondatok.

A **szöveg nyelvészet** célja, hogy a szövegben vagy önálló szöveggé megvalósuló szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális struktúráját reprezentálja. A szöveg nyelvészeti reprezentáció a szövegből indul ki, és a mondatokat az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében elemzi. A szövegmondatok leírásá-

ban az egyes szövegmondatoknak megfeleltethető rendszermondatok — mint pragmatikai paraméterekkel nem rendelkező mondatok — reprezentációjára támaszkodik.

6.2.2. A szemantika és a szintaktika mondatreprezentációban betöltött szerepéről

A nyelvi jelek olyan leírásában, amely az ábrázolás lehetségesen elérhető explicitiségére törekszik, a nyelvi jelek szintaktikai és szemantikai vetületének az elemzése nemigen választható el egymástól.

Kiindulási alapként tekintem, hogy a szintaktikai formák szerveződésének elsősorban szemantikai okai vannak. Ez a szóelemek, a szóalakok, a szószervezetek, szövegmondatok szintaktikai viszonyaira is igaz, és mind a rendszernyelvészetnek, mind a nyelvhasználat nyelvészetének szemszögéből elmondható és igazolható. Azt ezúttal nem vizsgálom, hogy a szemantikának milyen összetevői értelmezendők a rendszernyelvészetben belül, illetve a használatnyelvészet keretében.

A rendszeregységeket tekintve a szemantika és a szintaktika összefonódása (helyesebb lehet inkább a szintaktika szemantikai befolyásoltságáról beszélni) talán a szintagmákban és az egyszerű rendszermondatokban a legszembetűnőbb. A mondat kiindulópontjai szintagmák. A szintagmák alaptagjainak szófaji sajátosságai behatárolják a meghatározó tagoknak egyrészt szemantikai, másrészt szintaktikai jegyeit. Például egy igei funktor jelentése részben bővítményeinek (argumentumainak) meghatározásával adható meg, amelyek pedig szemantikai értékükkel (szerepükkel), valamint morfológiai sajátágaikkal jellemezhetők. A fentebb említett összefüggést legnyilvánvalóbban az támasztja alá, hogy bizonyos argumentumokhoz (bővítményekhez) — szemantikai értékük alapján, a funktorként álló ige (alptag) ismerete nélkül — grammatikai formák társíthatók. (Csupán egy-két példa a leggyakoribbak közül: a cselekvés eszköze – -val/-vel ragos főnév; a cselekvés tárgya – tárgyragos főnév; helyviszonyok kifejező eszközei stb.)

Mivel a szövegmondat-reprezentáció eszközeül szolgáló modellnek minden olyan elvárásnak eleget kell tennie, amelyet egy szövegmondat támaszt a leírás apparátusával szemben, a szövegmondat-reprezentációs modellnek feltételezhetően szintaktikai, szemantikai és pragmatikai összetevője is van. Úgy gondolom, hogy bármilyen nyelvi jelnek, így a szövegmondatnak is a szintaxisa ragadható meg legegyszerűbben.

Mielőtt a grammatikai komponensek szerepét speciálisan a szövegmondatok leírása szempontjából járnánk körül, érdemes átgondolnunk azt, hogy milyen szerepet tölthet be a grammatika egy dominánsan a kommunikáció által meghatározott komplex jel leírásában.

Köztudott, hogy a rendszeryelvészeti vizsgálat elvonatkoztatott nyelvi egységekre irányul. Ezek a nyelvi rendszer szabályai által meghatározott formák, amelyek szövegbe kerülve (vagy önálló szöveggént) válnak nyelvhasználati egységekké, azaz: immár nem kizárólag a nyelv szabályrendszerétől, hanem a kommunikáció teremtette körülményektől is meghatározottakká válnak. Az explicitésre törekvő leírás a nyelvi egységeket működésükben kívánja megragadni. Ennek a vizsgálatnak a tárgya tehát az elemi kommunikációs — egyidejűleg legkomplexebb, nem tisztán nyelvi — egység, a szöveg. Ennek következménye a grammatikaelméletben is szükségszerűen tükröződik: mivel a grammatika tárgya ilyen formán a szöveg, a grammatika tudományát is úgy kell definiálnunk, hogy keretében a mondat határain túlmutató jelenségek vizsgálata is helyet kaphasson.

A grammatikai leírás egy kontextusban megjelenő, így általa befolyásolt nyelvi egység komplex reprezentációjában voltaképpen viszonyítás eredménye: a nyelvi rendszer szemantikai és szintaktikai szabályrendszerének megfelelő forma, valamint az adott ko- és/vagy kontextusnak eleget tevő szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező forma közötti egyezések és eltérések, illetve ezek motivációjának leírása, magyarázata. Már korábban igazolva láttuk, hogy a mondat szintjén ez a magyarázat nem lehet tisztán nyelvészeti természetű, mert a mondat közvetlen kontextusa sem tisztán nyelvi.

Mivel a szövegmondatok természetüknél fogva aktuális ko- és/vagy kontextushoz igazodnak, egy akár csak bizonyos szempontú leírásukra vállalkozó grammatikának is 'szövegre irányuló grammatiká'-nak kell lennie. Ebben a keretben grammatikalitáson a szövegmondatok adott használati feltételeknek eleget tevő grammatikai jólformáltságát kell értenünk.

ISENBERG — a 70-es években — a grammatika szerepét a szövegmondatok leírásában a következőképpen jellemzi: „Im Unterschied zur »Sprechakttheorie« [...] erklärte die Grammatik denjenigen Teilaspekt von »Sprechakten«, der die Struktur der in »Sprechakten« zu kommunikativen Zwecken verwendbaren sprachlichen Ausdrücke betrifft: den Aufbau der Oberflächenstrukturen von Sätzen und deren Bedeutungsstruktur sowie die textbezogenen Bedingungen und Regeln für die Verwendung der Oberflächenstrukturen”¹¹ (ISENBERG 1976: 77).

A szövegmondat-leírás szempontjából ISENBERG teljességre törekvő meghatározása több lényeges információt is tartalmaz: 1) a szövegmondatok beszédaktusba vannak ágyazva, 2) ennél fogva megformáltságukat a szituáció is befolyásolja, 3) kommunikatív funkciójuk van, 4) a szövegmondatok felszíni struk-

¹¹ A beszédaktus-elmélettel szemben a grammatika a beszédaktusnak azt a részaspektusát magyarázza, amely a beszédaktusokban kommunikatív céllal megformált nyelvi kifejezéseket érinti: a mondatok felszíni struktúrájának felépítését, jelentésstruktúráját, valamint azokat a kontextustól függő feltételeket és szabályokat, amelyek ezeknek a felszíni struktúráknak a használatára vonatkoznak.

túrájának felépítését és 5) a szövegmondatok jelentésstruktúráját elemzi, amelyek 6) meghatározott feltétel- és szabályrendszernek tesznek eleget.

ISENBERG grammatikája a mondatoknak azokat a jellegzetes sajátosságait írja le, amelyek a szövegalkotásban is relevánsak; ebben a szabályok alábbi két típusára támaszkodik:

- 1) jólformáltsági feltételek a kommunikatív funkciók számára, amelyek a lehetséges kommunikatív funkciókat határozzák meg;
- 2) kapcsolódási szabályok, amelyek szemantikai és szintaktikai szabályokat is magukban foglalnak (ISENBERG 1976: 77–78).

A grammatika a szövegleírásnak egy olyan elméleti keretében is szükségszerűen szerephez jut, amely a szöveget a kommunikációs cselekvésérték szempontjából közelíti meg. A szöveg ebben a keretben cselekvések sora egy komplex kommunikációs történésen belül. Anélkül, hogy a grammatikai leíró apparátus elemzésébe belemélyednék, a grammatikának ebben a felfogásban betöltött szerepét csak lényegi mozzanataira összpontosítva idézem: „Es ist klar, daß komplexe Kommunikationsereignisse nicht zum Gegenstand der Grammatik gehören, das heißt nicht von der Theorie erklärt werden, die die Laut-Bedeutungs-Zuordnung charakterisiert. [...] Da solche Elemente [wie der Zeitraum des Kommunikationsereignisses — megjegyzés tőlem] aber nicht von der Grammatik expliziert werden können, folgt daraus eine Alternative. Entweder es muß darauf verzichtet werden, kommunikative Funktionen in der Grammatik zu erklären, oder es muß angenommen werden, daß die Grammatik nicht autonom ist, weil sie mit Elementen und Konzepten zu operieren hat, die nicht von ihr erklärt werden können, sondern von anderen Teiltheorien über „Sprache“ zu explizieren sind”¹² (ISENBERG 1976: 72). ISENBERGnek ez a megállapítása a szövegkutatás interdiszciplináris jellegét támasztja alá, amely szerint a grammatikának lényeges, de nem egyedüli a szerepe a szövegek, ennél fogva a szövegként vagy a szöveg alkotóelemeként előforduló szövegmondatok reprezentációjában. ISENBERG a szövegek grammatikalitását szekvenciális jólformáltságukban, valamint jólszerkesztettségükben látja, ezeket mikrostrukturális, illetve makrostrukturális jólformáltságnak nevezi. Egy mondat kommunikatív funkciója voltaképpen azoknak a jegyeknek az összessége, amelyekben a mikrostrukturális

¹² Érthető, hogy a kommunikációs történések nem tartoznak a grammatika tárgyköréhez, ez azt jelenti, hogy nem magyarázhatók egy olyan elmélet által, amely a hang-jelentés-mellérendelést jellemzi. [...] Mivel ilyen elemek [mint a kommunikációs történések ideje — megjegyzés tőlem. Dobi Edit] a grammatika által nem írhatók le, a következő választási lehetőség adódik: vagy le kell mondanunk arról, hogy kommunikatív funkciókat a grammatika keretében magyarázzunk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy a grammatika nem autonóm, mert olyan elemekkel és megnyilatkozásokkal kell operálnia, amelyeket maga nem tud magyarázni, hanem ezeket más, nyelvekkel foglalkozó rész-elméleteknek kell leírniuk.

és a makrostrukturális szövegsajátóságok a mondat megformáltságában megjelennek. Ez az a többlet, amely a szövegmondatban a nála alacsonyabb komplexitású nyelvi egységekhez képest megjelenik.

Az általam a szövegmondatok reprezentációjára kidolgozott modell szintaktikai alapú. A szövegmondatokat a nekik megfeleltethető rendszermondatokból kiindulva reprezentálja, amelyeknek szerkezeti magja, a funktor+argumentuma(i) struktúra¹³. Ennek leírásában — az alapstruktúra természeténél fogva — a szemantikai és a szintaktikai komponens is szerephez jut.

Logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a mondatnál komplexebb egységek, a szövegek leírásában is ezek a komponensek (szintaktika, szemantika, pragmatika) játszanak-e szerepet. A válasz erre a kérdésre minden bizonnyal: igen. Ezt tükrözi, hogy a szövegtani szakirodalom a textualitást megteremtő eszközöket általában a fent említett három szempontot követve jellemzi.

Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a szövegek leírásában szerepet játszó szemantikai, szintaktikai, pragmatikai komponens — azaz a szöveggrammatika/szövegszintaxis, a szövegszemantika, illetve a szövegpragmatika — másképpen értelmezendő, mint a mondatgrammatika/mondatszintaxis, a mondatszemantika, illetve a mondatpragmatika. Az utóbbi időszak szövegtani kutatásai igyekeznek ennek az okát feltárni.

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a szöveggrammatikát úgy értelmezik, mint a szöveg alapvetően értelmi-szemantikai, tartalmi-logikai összefüggésének grammatikai vetületét, amely a szövegmondatok síkján érhető tetten. Elvonatkoztatva nem beszélhetünk mondatgrammatikai és szöveggrammatikai jelenségekről, csak grammatikaiakról, amelyek vagy a mondat keretén belül játszanak szerepet az értelem kialakításában, vagy túlmutatnak a szövegmondat határán, ezért úgymond szöveggrammatikai jelenségekként vizsgálhatjuk őket.

BÉKÉSI ezt a kérdést „A kapcsolat problematikája” című tanulmányában a nyelvészet kompetenciájának szemszögéből közelíti meg. Áttekintésében egészen addig visszanyúl, amikor a szöveg szerkezetének kutatása még kívül rekedt a nyelvészet érdeklődési körén. Ennek oka szerinte alapvetően abban a leíró nyelvtani szemléletben gyökerezik, ahogy a nyelvészek az „alsóbb szintek”-hez közelítettek. Ennek a megközelítésnek a jegyében a nyelvész illetéktelen volt a nyelv denotatív funkciójának, „világtükröző oldalának” leírására, ugyanis a nyelvészet kompetenciája nem mutathat túl a grammatika keretein. Ennek egyenes következménye lett az, hogy a szövegszerkezet vizsgálatához nem lehet kielégítő a nyelvészet kerete. A klasszikus nyelvtan szerint grammatikai kapcsó-

¹³ A funktor+argumentuma(i) struktúra olyan „üres szerkezet”, amely a funktoron kívül azokat az összetevőket jelzi, amelyek az elemzendő szövegmondatban az adott funktor mellett megjelennek. Ez a struktúra pusztán formalizált modell, amelynek egyes összetevői bizonyos szabályokat követő lexikai behelyettesítés révén öltönek verbális formát.

lás legmagasabb szinten a mondatban fordul elő, a szöveg egységét szemantikai–gondolati–logikai viszonyok teremtik meg. Sok kutató szerint azonban a szövegbeli kapcsolások között is vannak — a lexikai-szemantikai kötőelemeken kívül — szintaktikaiak is, a mondatokban pedig a szintaktikaiakon kívül lexikai-szemantikaiak is.

Az a megállapítás tehát, hogy grammatikai kapcsoló eszközök legmagasabb szinten a mondatban fordulnak elő, oly módon módosítandó, hogy ez ugyan kötelező érvényű előfordulásukra igaz, de fontos szerepük van a szöveg textualitásának megteremtésében is. Ez utóbbi tényből kiindulva beszélhetünk szöveggrammatikáról, illetve szövegszintaxisról. A szövegszerkezet szintaxisán általában kétféle szövegszintaxist értenek:

- 1) Az egyik valóban szintaktikai természetű, de csak látszólag tartozik a szöveg szintjéhez, ugyanis eszközei elsősorban a mondat belső megformálásához járulnak hozzá, a szöveget csak a mondat építése által építik (a mondat szórendje, a hiányosság, az igei és a birtokos személyragok szerepe, mondatrészek egymásba való átmenete, pl. állítmány-jelző átmenet, anafórikus névmások, névelők).
- 2) A másik szövegszintaxis DEME mondatfogalmából nőtt ki, amely szerint a mondat lényege nem a forma, hanem a funkció, miszerint a mondat egy kommunikatív mozzanattal építi tovább a közlést. Ez a szövegszintaxis „a mondat egész és a szövegegységek tartalmi-logikai, mellérendelő viszonyú kapcsolásfajtáira épül” (BÉKÉSI 1979: 74).

BÉKÉSI a rövidszövegekbeli tömbösödés valóságos tipológiáját dolgozza ki. Hárommondatos szövegek szövegmondatainak viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy egy szövegmondat szórendjének megváltoztatása kihat a környező szövegmondatok megformáltságára is. Így válik a mondat szórendje — amely a klasszikus nyelvtan szerint a mondatgrammatika tárgya — szöveggrammatikai jelenséggé. Egy mondat szórendje és más mondatokhoz való tartalmi-logikai kapcsolódása ugyanannak a helyzetnek mondaton belüli és mondatok közötti kifejeződése. BÉKÉSI-nek ez a véleménye is alátámasztja azt, hogy nincs éles határ a szemantikai és a szintaktikai kapcsolat között (BÉKÉSI 1979: 74–76).

A mondatszemantika és a szövegszemantika viszonya a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyához hasonló vonalon tárható fel. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a mondatok szemantikája egyrészt összetevőinek lexikai-szemantikai jegyeiből, illetve az ezek viszonyaiból adódó jelentésből, másrészt a szövegegész értelmébe való beágyazottságukból adódó jelentésmódosulásokból jön létre. A szövegszemantika a szövegmondatok szemantikájából, illetve az ezek között fennálló tartalmi-logikai kapcsolatokból tevődik össze.

6.2.3. A pragmatika szerepe a szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében

A nyelvészetben a pragmatika fogalma összefonódott a kommunikációban megvalósuló nyelvi formák aktualitásával, a kommunikációs helyzet tényezőitől való függőség nyelvi vetületével. Ezzel összhangban a nyelvészeti-pragmatikai elemzés az aktuális kommunikációs helyzetben létrejövő nyelvi alakulatok vizsgálatát jelenti. Ennek oka bizonyára a „nyelvrendszer-egység” és a „nyelvhasználat-egység” fogalmak értelmezésében keresendő: a rendszer elemei adott ko- és/vagy kontextustól független jelenségek, a nyelvhasználat elemei pedig éppen az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében valósulnak meg észlelhető megformáltságukban.

Ha a szemiotikai elemzés legtöbbünk által elfogadott, szintaktikára, szemantikára, pragmatikára való tagolódásából indulunk ki, az is láthatóvá válik, hogy a rendszerelemek vizsgálatában általában kizárólag szintaktikai és szemantikai, a használatelemekében szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szempontok érvényesülnek. Ez utóbbi esetben a pragmatikai aspektus meghatározza a nyelvi struktúrák szemantikai leírását is.

Ahhoz, hogy körültekintően meg tudjuk határozni a pragmatika helyét a szemiotikai textológiai alapon álló szövegmondat-reprezentáció diszciplináris keretében, célszerű mindenekelőtt átgondolnunk, hogyan értelmezhető a pragmatika a szemiotikai reprezentációban.

KANYÓ ZOLTÁN a szemiotikát úgy jellemezve, hogy „mint általános jelelmélet nem egyes nyelvek vizsgálatával, hanem a jelrendszerek általános tulajdonságaival foglalkozik”, felveti, hogy a „szemiotika rendszerén belül célszerű megkülönböztetni a »tisztá« szintaxist, szemantikát, [...] pragmatikát a leíró jellegű szemiotikai részdiszciplínáktól: az előbbieket műnyelvek (pl. matematika nyelvének), az utóbbi pedig egy természetes nyelv különböző jelelméleti vonatkozásait írják le” (KANYÓ 1972: 111–112). Dominánsan verbális szövegek vizsgálata tehát leíró szemiotikai megközelítést kíván.

Mivel a szövegmondatok reprezentációjának legproblematisabb pontja azoknak a jelenségeknek a leírása, amelyek — pragmatikai vonatkozásuk miatt — a nyelvészet határterületére esnek, központi kérdés a pragmatika meghatározása a nyelvtudomány vonatkozásában. Ehhez célszerű áttekinteni röviden, hogy a pragmatika miképpen illeszkedik bele (ha egyáltalán beleilleszkedik) néhány olyan elméleti keretbe, amely a szövegmondat-reprezentáció alapjául is szolgál.

Ahogy KANYÓ is rámutat, DE SAUSSURE strukturalista felfogását két lényeges mozzanat jellemzi: a jel fogalmának meghatározása és a „langue – parole” elmélete. Mindkettő azt támasztja alá, hogy DE SAUSSURE a nyelvi rendszerből kizárja a pragmatikát. DE SAUSSURE szerint ugyanis a jel két síkon valósul meg, szintaktikain és szemantikain, ezt mutatja a jelölő és a jelölt megkülönböztetése

a köztük lévő viszony (a jelentés) figyelmen kívül hagyásával. A Chomsky-féle generatív grammatika DE SAUSSURE-t követve a nyelvi rendszert szintaktikai és szemantikai síkon értelmezi, a „langue – parole” szembenállás megfelelőjeként a „kompetencia – performancia” fogalompárt vezeti be.

PETŐFI egy integratív nyelvelmélet létrehozásának lehetőségét keresve a jelenkori nyelvészet fejlődésének főbb állomásait tekinti át, és a pragmatika helyzetét illetően is lényeges megállapításokat tesz (PETŐFI 1994: 17–20). A Chomsky-iskolával párhuzamba állítva MONTAGUE univerzális grammatika-elméletét emeli ki. PETŐFI szerint MONTAGUE univerzális grammatikájának célkitűzése „a szemiotikai értelemben vett *szemantika* — és részben a *pragmatika* — körébe tartozó viszonyok pontos leírása. [...] MONTAGUE révén nemcsak azáltal jött létre egy teljesebb integrált elmélet létrehozásának lehetősége, hogy a Montague-féle szemantika a Chomsky–Katz-féle pszeudó-szemantikával szemben valódi szemantika, hanem azáltal is, hogy ő megtette az első lépéseket a pragmatikai aspektus formális leírása felé, ezáltal is kibővítve a logikai eszköztár nyújtotta lehetőségeket” (PETŐFI 1994: 18–19).

A pragmatikai kutatásokat befolyásoló másik fő irányzatnak PETŐFI a beszédaktus-elméletet tekinti, AUSTIN és SEARLE munkáira utal, akik a beszédaktus lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris értékét elemzik.

A Montague-féle grammatikaelmélet és a beszédaktus-elmélet koncepciója is azt a törekvést mutatja, hogy a nyelvi megnyilatkozásokat teljes szemiotikai keretben (azaz pragmatikai szempontból is) írják le.

Fontos azt is látnunk, hogy az említett elméletekben a kutatás tárgyai tehát megnyilatkozások, azaz mondat nagyságrendű egységek, ahogyan abban a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellben, amely a PETŐFI által alkotott szemiotikai textológiai keretben a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatokból kiindulva írja le az adott ko- és/vagy kontextusban megvalósuló szövegmondatok szemantikai, szintaktika, pragmatikai sajátosságait (DOBI 2000).

KANYÓ a strukturalista és a generatív elméletről megállapítja, hogy a nyelvtudomány akkori fejlettségének nem róható fel a pragmatika imént bemutatott megítélése, mert a tudományos vizsgálódás mindig a szintaktikából kiindulva a szemantikán keresztül jut el a pragmatikáig. A nyelvészetet a szemiotikával összevetve arra mutat rá, hogy a szemiotika éppen ellenkezőleg ítéli meg a pragmatika helyzetét, „egyenesen abból indul ki, hogy a pragmatikai viszony a jelrendszer egyik alapvető, meghatározó relációja” (KANYÓ 1972: 112). Ha a nyelvi jelek leírásában érdekelt nyelvészeti (rész)diszciplínákat (a szemantikát, a szintaktikát) vesszük szemügyre, nyilvánvalónak tűnik KANYÓnak az a véleménye is, hogy „a jel a valóságban mindig pragmatikai relációkba beágyazva jelenik meg, s a szemantikai és szintaktikai szint voltaképpen nem tekinthető másnak, mint absztrakciónak. E szinteket azonban nem szabad fölösleges fikciónak tartani, bennük a bonyolult jelviszony alapvető jelentőségű aspektusai jutnak

kifejezésre” (KANYÓ 1972: 108–109). Nyilvánvaló tehát, hogy a pragmatika kiszorítása a nyelv elméletéből azt eredményezheti, hogy a jelnek éppen jeltermészetéről feledkezünk meg.

A tisztán nyelvészeti megközelítésekhez MONTAGUE univerzális nyelvtana és a beszédaktus-elmélet is alapvető szemléletbeli változást eredményez. Az előbbi célkitűzése a szemantikai viszonyokon kívül a pragmatikai viszonyok vizsgálata is; az utóbbi a beszédtert tekintve vizsgálata tárgyának minden nyelvi jelenséghez pragmatikai alapon közelít.

A pragmatika megítélése tehát — bizonyára az itt említett két irányzat hatására is — az utóbbi évtizedekben megváltozott, KANYÓ három lényeges koncepciót is említ, melyek azt bizonyítják, hogy figyelemre méltó kísérletek születtek arra, hogy a pragmatika helyét a nyelvelméleten belül jelöljék ki. Az első — HARTUNG és kutatócsoportja — alapállása az, hogy a nyelvhasználatot társadalmi tevékenységként felfogott kommunikációként kell értelmezni, így azokra a kérdésekre, amelyeket a pragmatika és a nyelvtudomány kapcsolata vet fel, a társadalmi kommunikációkutatás adhat választ, amelyben elsősorban a nyelvészet, a szociológia, a pszichológia, a filozófia érintettek. Ebben az elképzelésben voltaképpen egy — szemiotikai értelemben vett — általános pragmatika és egy természetes nyelv leíró pragmatikájának igénye rajzolódik ki (KANYÓ 1972: 114). A lipcei nyelvész kör a pragmatikai viszonyok nyelvészeti megközelítésére két diszciplínát tart alkalmasnak: a nyelvészociológiát (amely a társadalom rendszeréből indul ki) és a szociolingvisztikát (amely a nyelvi rendszert veszi alapul). Harmadikként ugyanennek a körnek egy másik csoportja által képviselt elképzelést említ: CONRAD és STEUBE a kompetencia értelmének kiszélesítését javasolja, vagyis azt, hogy a nyelvi kompetencia körébe ne csak annak eldöntése tartozzon, hogy egy adott mondat grammatikailag helyes-e, vagy sem, hanem azé is, hogy az adott mondatot helyesen használták-e fel, azaz megfelelő szituációban, helyen stb. (KANYÓ 1972: 113–117).

A nyelvi kompetenciát kiszélesíteni kívánó elképzeléssel hozható párhuzamba a beszédaktus-elmélet „kommunikatív kompetencia” fogalma. Míg a nyelvi kompetencia tisztán grammatikai szabályok ismeretét feltételezi, amelyek alapján helyes mondatokat hozhatunk létre, a kommunikatív kompetencia arra vonatkozó kommunikatív szabályok ismeretét feltételezi, hogy miképpen használhatjuk a nyelvi rendszer mondatait beszédaktusokra). HABERMAS kommunikatív kompetencián a kölcsönös megértésre irányuló beszélőnek azt a képességét érti, hogy „a jól alkotott mondatokat kapcsolatba hozza a valósággal” (HABERMAS 1997: 230).

A rendszermondatokra ez az elképzelés úgy ültethető át, hogy bár valóságos kontextus híján ezek kommunikatív használati értékéről nem beszélhetünk, de a rendszermondatok struktúrája magában rejt azokat a potenciális körülményeket, amelyek között e mondatok helyesnek ítéltetnek.

A rendszermondatok pragmatikája ebben a megközelítésben tehát azt jelenti, hogy bármelyik rendszermondathoz hozzá tudjuk rendelni azt a kontextust (elképzelt, hogy egyszerre többet is), amelyben kommunikatív funkciót tölthet be. A potenciális kontextus megadása itt abban áll, hogy leírjuk azokat a szemantikai, szintaktikai, pragmatikai tulajdonságokat, amelyekkel az adott mondatot megelőző (és/vagy követő) szövegmondatnak és/vagy a beszédhelyzetnek rendelkeznie kell. (Olyan kritériumokra kell itt gondolnunk, mint pl. meghatározott összetevő(k) ismertsége vagy ismeretlensége a szövegelőzmény, vagy a szituáció alapján; szembeállító ellentétezés stb.) Megállapításomat az alábbi rövid példával illusztrálom.

Az alábbi szövegből kiemelt szövegmondatot szeretnénk megvizsgálni:

*Albert szomszédságába egy fiatal nő költözött. A jövevény megtetszett a férfinak, aki sokáig tűnődött, hogyan közeledjen hozzá. **Végül virágot küldött neki.***

A kiemelt szövegmondatot bizonyára mindannyian helyesnek ítéljük, azaz olyannak, amely megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket szövegkörnyezete és a feltételezett szituáció szab meg számára. Az adott szövegmondatnak megfeleltethető rendszermondat a *küld vki vmit vkinek vmikor* funktor+argumentumai struktúrából származtatható, amelynek verbális síkon — a változók helyére lexikális elemeket helyettesítve be — a *Küldött Albert virágot a nőnek végül.* mondat felel meg. Ennek a struktúrának a nyelvi rendszer keretében megannyi potenciális variációja létezik: eltérő lehet az összetevők lineáris elrendezése, bizonyos összetevők a nyelv működésének szabályait követve elhagyhatók vagy névmással helyettesíthetők. Ilyen változtatások eredményeként áll elő a *Végül virágot küldött neki.* rendszermondat is, amely az alábbi használati feltételeket kívánja meg:

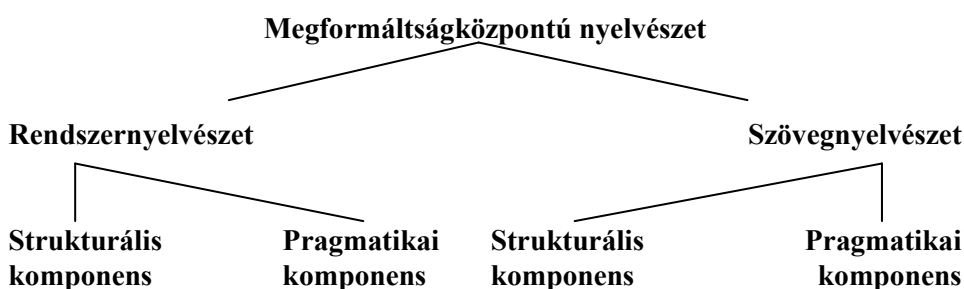
- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy ki végzi a cselekvést, azaz melyik verbális elem helyettesíthető be az adott rendszermondatban nem kifejtett *vki* alanyi összetevőként;
- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy melyik verbális elemmel azonosítható a *neki* névmás;
- a szövegelőzményből kiderül, hogy a mondatban foglalt cselekvést már valamiféle cselekvéssor megelőzte (a *végül*-höz kapcsolódó pragmatikai előfeltevéstről van itt szó);
- a szövegelőzmény alapján (illetve a szövegelőzmény ismeretében elképzelhető szituáció alapján) feltételezhető, hogy más összetevő is állhatna a *vmit* argumentum helyén, amelyről a fenti szórend — pontosabban az adott szórend által kifejezett kizáró ellentétezés — azt az információt nyújtja, hogy nem azt küldött a nőnek Albert, hanem virágot.

A potenciális használati feltételek megfogalmazásakor nyelvi ismereteinken túl egyrészt a nyelv használatára, másrészt a valóságra vonatkozó ismereteinkre

(ezeken belül az egyéni tapasztalatainkra és elvárásainkra) is támaszkodunk, azaz a pragmatikai aspektus nem zárható ki a nyelvi rendszer kereteiből sem.

Ha az elemzett szövegmondat jól formált, akkor az imént felsorolt potenciális feltételek teljesülnek benne. Úgy látszik tehát, hogy a szövegmondatok pragmatikai meghatározottsága — a potencialitás síkján — a nekik megfeleltethető rendszermondatokban is jelen van. HABERMAS — a megnyilatkozásokban az egyetemes pragmatika sajátosságait keresve — fogalmazza meg, hogy „a beszélő, amikor egy jól alkotott mondatot egy megértésre irányuló cselekvésbe tesz át, akkor pusztán azt aktualizálja, ami inherensen megvan a mondat szerkezetben” (HABERMAS 1997: 229).

Ezzel a feltételezéssel összhangban gondolandó tovább a nyelvi egységek reprezentációjának diszciplináris kerete: az elmondottak alapján azt állíthatjuk, hogy pragmatikai vonatkozása nemcsak a szövegnyelvészetnek van, hanem a pragmatikai aspektus a rendszernyelvészet keretén belül is szerephez jut. Ennek megfelelően célszerűnek látom a rendszernyelvészet és a szövegnyelvészet keretén belül is egy strukturális és egy pragmatikai komponens megkülönböztetését.

A rendszernyelvészet strukturális komponense a mondatok nyelvi megformáltságának lexikoszintaktikai, szemantikai leírásával foglalkozik.

A szövegnyelvészet strukturális komponense a szövegmondatnak megfeleltethető rendszermondat levezetését reprezentálja, azaz az aktuális szövegkörnyezetben és/vagy kommunikációs helyzetben megjelenő hiányos vagy teljes szövegmondatoknak hiányos vagy teljes rendszermondatokat feleltet meg. Ebben, valamint az esetleges kiegészítések végrehajtásában és magyarázatában a nyelvre, illetve a nyelvi elemek működésére vonatkozó ismereteinken túl szövegnyelvészeti/szövegtani ismeretekre, valamint a világra vonatkozó tudásra is támaszkodik.

A rendszernyelvészet pragmatikai komponense (a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészet) annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kontextus és/vagy kotextus részévé. Ez a nyelvészeti ág a rendszermondatokból potenciális szövegmondatok halmazát hozza létre. Ebben az értelemben a potenciális

szövegmondatok pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondatok, ahol a pragmatikai paraméter kifejezés úgy értendő, hogy a rendszermondatoknak nincs referenciájuk, míg a potenciális szövegmondatok potenciális referenciával rendelkeznek. A szemiotikai textológia keretében a „kotextus” fogalma egy adott szövegmondat verbális szövegkörnyezetét, a „kontextus” fogalma pedig azt a szituációt jelenti, amelyben egy adott szövegmondat kommunikációs funkciót tölt be.

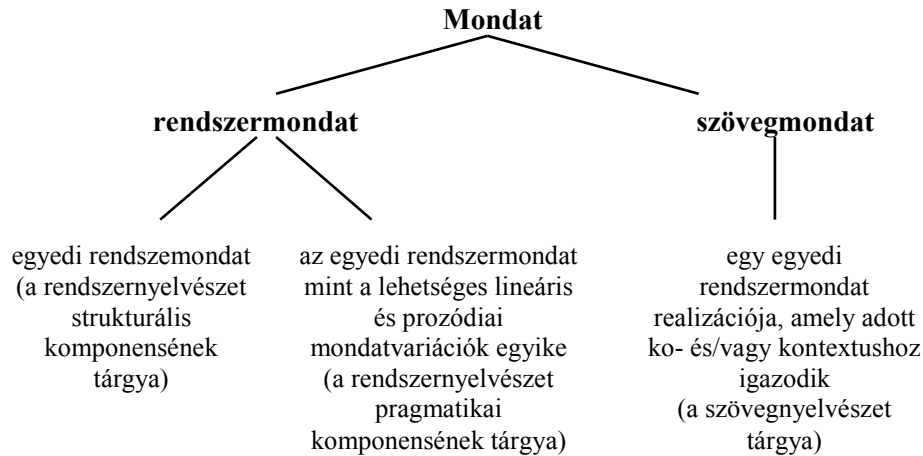
A szövegnyelvészet pragmatikai komponense annak leírását biztosítja, hogy az adott szövegben/szövegmondatban egy szövegmondatnak megfeleltetett rendszermondat potenciális használati feltételei közül melyik miképpen teljesül, azaz hogy az adott szövegmondatban az aktuális ko- és/vagy kontextuális feltételek verbális szinten milyen morfoszintaktikai, szintaktikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai jelenségekben nyilvánulnak meg (pl. grammatikai utalások, korreferenciális kifejezések, linearizáció, prozódiai jegyek stb.). Ez a komponens választ keres arra a kérdésre is, hogy az adott szövegmondatnak az adott szöveghelyen miért éppen az adott logikai felépítésű, lineáris elrendezésű, prozódiai struktúrájú megformáltsága fordul elő; illetve e kérdés megválaszolásához milyen ismeretekre van szükség: elegendők-e a nyelvi rendszerre, a nyelvi rendszer elemei működésére, valamint a szövegre vonatkozó (ezek között szövegnyelvészeti ismereteinken túl szövegtani) ismereteink, avagy ezeken kívül a világra vonatkozó ismeretekre is szükség van.

Az, hogy mind a rendszernyelvészeti, mind a szövegnyelvészeti elemzés strukturális és pragmatikai aspektust is mutat, az itt vázolt szövegmondat-reprezentáció elméleti alapállását jellemzi: a szerkezeti elemzés csak a pragmatikai befolyásoltság figyelembevételével lehet releváns.

6.3. Szövegmondat (szöveg) – rendszermondat

A nyelvészetek megkülönböztetése — ahogy ez az eddigi fogalomértelmezésekből is kiderül — az általános (differenciálatlan) mondatterminus helyett megkívánja a **rendszermondat** és a **szövegmondat** megkülönböztetését. Ezek szintaktikailag megegyeznek, de pragmatikájuk és szemantikájuk más: pragmatikai paraméterei, így aktuális referenciális értéke csak a szövegmondatnak van. (A referenciális érték *aktuális* jelzőjének az a szerepe, hogy a lehetséges szövegmondat-változatokhoz rendelhető potenciális referenciális értéktől megkülönböztessük.)

Az alábbi ábra a mondat fentiek szerint értelmezett két „arcát” szemlélteti:

Az egyedi rendszermondat fogalma a szövegmondat-reprezentáció keretében úgy értelmezendő, hogy — bár a rendszermondat fogalma elvonatkoztatás eredménye — a szövegmondatok adott keretben történő leírásában egyedi szövegmondatokhoz rendelhető egyedi rendszermondatok reprezentációjából indulunk ki.

A fentiek szerint értelmezett rendszermondat és a szövegmondat viszonylatában a szöveget egyetlen szövegmondatból vagy szövegmondatok láncából álló képződménynek tartjuk, melynek vannak pragmatikai, vagyis az adott megvalósulás körülményeitől függő, és vannak inherens tulajdonságai is. (Vö. PETŐFI—BENKES 1998: 15–26.)

Ismeretes, hogy mondat nagyságrendű nyelvi egységek leírásával több deskriptív irányzat foglalkozik (egy részük morfológiai, lexikoszintaktikai, szintagmatikai stb. vizsgálatokra is támaszkodik), de többnyire tisztán nyelvészeti elméleti keretük miatt nem nyújthatnak kielégítő alapot olyan jelenségek elemzésében, amelyek egy adott kontextus és/vagy kontextus függvényében realizálódnak. Ez az észrevétel szolgál motivációul ahhoz, hogy olyan szövegmondat-reprezentációs modellt próbáljak alkotni, amely szövegelemzés szolgálatába is állítható.

A nyelv elemzésének kiindulópontja a megnyilatkozás, amelyet a mai fogalomhasználatban leginkább a „szövegmondat” terminussal illehetünk. A „szövegmondat” terminus egyszerűen szólva olyan mondatot jelöl, amely szöveggé vagy szövegben, azaz a szöveg szerkezeti egységeként fordul elő. Természetét döntő mértékben az határozza meg, ami a szöveg meghatározó jegye is: az aktualitás, az egyedi kommunikációs helyzethez való igazodás.

Mivel a szövegmondatok leírásában a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatok elemzésére támaszkodom, lényeges, hogy ez a két egység hogyan viszonyul egymáshoz.

Számos tanulmány foglalkozik a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyának kutatásával, jellemzésével. Ezek többsége ezt a mondat szintjén teszi, ahol az absztrakció (a nyelvi rendszer) és a működés (a nyelvhasználat) talán a legszemléletesebben különül el egymástól.

KÁROLY SÁNDOR húsz évvel ezelőtt megjelent „Mondat és megnyilatkozás” című munkája (KÁROLY 1980–1981) összefoglaló áttekintésre törekedve értékeli és jellemzi azokat a fogalmakat, amelyeket a szakirodalom e két jelenségnek megfelelő értelemben alkalmaz. KÁROLY tanulmányát ma is nagy jelentőségűnek tartom, a két kategóriát több aspektusból nagy alaposággal jellemzi.

Bármilyen tudományos igényű kutatásból ismeretes, hogy fogalmak átértékelődnek, változnak. KÁROLY a két kategória megjelölésére használt fogalmak alakulását történeti szempontból is vizsgálja. Abból indul ki, hogy a mondat jelenségén belüli differenciálódások vezettek oda, hogy megszületett az igény a már nem teljesen egységes jelenség olyan elnevezésére, amely a felfedett eltéréseket is kifejezi.

A megnyilatkozás megnevezéseként találjuk HARRIS munkájában (1951) az „utterance” fogalmát, amelyet ő úgy határoz meg, hogy „a megnyilatkozás egy személy (egyén) beszédének azon szakasza, amely előtt és után a beszélő szünetet tart (csöndben van)”. (Az „utterance” szót ANTAL LÁSZLÓ szintén megnyilatkozásnak fordítja.) KÁROLY még egy figyelemre méltó adatot említ: SZABÓ DÉNES használja először a „megnyilatkozás” helyett a „nyilatkozat” terminust azzal a magyarázattal, hogy „a nyilatkozat szónak annyi előnye van a megnyilatkozással szemben, hogy nomen acti jelentésű, amire tehát éppen szükség van, míg a megnyilatkozás, akár az angol „utterance” szó nomen actionis (‘énonciation’) és nomen acti (‘énonce’) jelentést egyaránt hordozhat” (KÁROLY 1980–1981: 49). A két fogalom közötti választás szükségessége teljesen megalapozott, ha csak a szöveg statikus és dinamikus megközelítését idézzük fel, vagy azt a két fő irányzatot, amely a szövegnek és a szöveg mondatainak elemzésekor főként annak megítélésében tér el egymástól, hogy a szöveg és annak részeként a szövegmondat maga a cselekvés-e (beszédtett), avagy a cselekvés eredménye (i. h.).

TELEGDI ZSIGMOND — KÁROLYÉNÁL valamivel korábbi — „Nyilatkozat mint indícium” című tanulmányában — mint ahogy a cím is utal erre — a „nyilatkozat” terminust használja annak a szerkezetnek a megnevezésére, amely „elsősorban egy mondatot realizál (valósít meg), azaz egy nyelvi jelekből álló szerkezetet, amely maga is ilyen (azaz nyelvi) jel” (TELEGDI 1976: 279). PÉTER MIHÁLY is a „nyilatkozat” terminust választja, tudomásul véve KÁROLY érvelését is (PÉTER 1986: 3). KÁROLY döntését a „megnyilatkozás” elnevezés mellett azzal indokolja, hogy „a nyilatkozat a köznyelvben már lefoglalt jelentésű (‘déclara-

tion'), s mi több, olyan fogalmat jelöl, amelyre a nyelvészetben is szükség lehet mint egy beszédettfajta..." (KÁROLY 1980–1981: 49).

KÁROLY rámutat arra is, hogy „a megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel” (i. h.). KÁROLY észrevétele — az elméletalkotás szempontjából is — nagyon lényeges mozzanatokot tartalmaz: (1) a mondattal szemben a megnyilatkozás konkrét, egyedi; (2) a mondat szóban és írásban egyaránt aktualizálódhat; (3) a megnyilatkozás a használat (performancia) egysége, amely nem mindig azonos a neki megfelelő rendszeregységgel, a mondattal.

Egy megnyilatkozás konkrétsága és egyedisége azt jelenti, hogy szerkezete igazodik az aktuális kommunikációs helyzethez — amelynek közege hangzó vagy írott is lehet —, illetve az őt megelőző, vagy követő megnyilatkozásokhoz (ha vannak ilyenek), ahol a szerkezet szemantikai, logikai, szintaktikai, prozódiai síkon egyaránt értendő. Az agyban zajló kognitív folyamatok beható ismerete nélkül is sejthető, mi játszódik le agyunkban olyankor, amikor mondatokat fűzve egymás után nyelvi formába öntjük gondolatainkat. KÁROLY a következőképpen jellemzi ezt a folyamatot: „Az egyes mondatokat, még mielőtt kimondtuk volna őket, a kimondással egy időben egymáshoz viszonyítjuk, s e változás lényeges változásokat visz a mondatokba: szerkezetükből elmaradnak bizonyos ismétlődő részek, másrészt belekerülnek az egymásra vonatkozás, egymásra utalás bizonyos grammatikai elemei. A szöveg egymáshoz kapcsolódó mondatai így eltérnek attól a mintától, amelyet a grammatikai szabályok előírnak egy önmagában álló mondat számára. De az ember a kimondott, s a szomszéd mondatokhoz viszonyított, s ennek következtében hiányos vagy többletelemeket tartalmazó mondatokat a mintához viszonyítja, teljesnek és befejezettnek érzi. A kimondott (vagy leírt) és a grammatikai szabályok által megalkotható, „szabályos” mondat közti különbséget fejezi ki az új terminológia: az előbbit *megnyilatkozásnak* nevezi, az utóbbi számára megőrizte a hagyományos *mondat* elnevezést. [...] a szituáció konkrétságát csak a megnyilatkozások, a szövegmondatok érik el” (KÁROLY 1980–1981: 50–51).

Az a többletinformáció, amelyet a nyilatkozat a mondathoz képest tartalmaz nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, PÉTER szavaival élve: „szemiotikai szempontból nem egynemű” (PÉTER 1986: 7). Ha a többletinformációkat „nyelviségük (nyelvközelségük)” szerint kívánjuk csoportosítani, akkor PÉTER MIHÁLY szerint a többletinformáció három síkját különböztethetjük meg: (1) A beszélő neméről, koráról, lelkiállapotáról stb. árulkodó információt általában a hangképzés sajátosságai közvetítik. „Szemiotikai szempontból ezek a jelenségek szimptomák, amelyek oksági összefüggésben állnak a beszélő pszichoszomatikus állapotával, s így nem tekinthetők nyelvi tüneteknek” (i. h.). (2) A beszélő

társadalmi, nyelvjárási hovatartozásáról, műveltségéről valló információk még mindig nem tisztán nyelvek, de már közelebb állnak hozzá. Ezeket a jeleket PÉTER indíciumnak vagy nyelvi szimptomának nevezi. (3) Végül van a többlet-információknak egy harmadik rétege, amelyet úgy jellemez, hogy „szervesen illeszkedik a nyilatkozat értelmébe, és amelyet részben lexikai és grammatikai, részben sajátos dinamikus rendszert alkotó, de mindenképpen nyelvi eszközök (szórend, intonáció) hoznak létre” (i. h.). Ide sorolja PÉTER a nyilatkozat illokúcióját, az aktuális tagolást, az érzelmi megnyilvánulások nyelvi kifejezőeszközzeit, bizonyos tágabb jelentéskategóriákat (pl. erősítés, nyomósítás, gyengítés stb.), azaz azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nyilatkozat pragmatikai síkjához tartoznak, és amelyeket „pragmatikus jelentés” névvel jelölünk (i. h.).

A mondatok logikai megítélése hozza be a nyelvleírásba a propozíció fogalmát, amelynek értelmezése a kutatási eredmények feldolgozása során folyamatosan változik. A klasszikus formális logikában a propozíció logikai ítéletet jelent, amely a gondolatnak az a formája, „amely a valóság valamely részéről valamit állít vagy tagad” (PÉTER 1986: 3). A szimbolikus logika kizárja keretéből a gondolat síkját, és a propozíciót úgy értelmezi, mint „magának a valóságnak valamely részét, mintegy a »dolgok állását«, azt, amit állítani vagy tagadni lehet” (i. h.). A propozíció fogalmát magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában abban az értelemben, amely akkor alakult ki, amikor „felismerték a lehetséges »modus«-ok sokféleségét. Ekkor propozíción azt a szemantikai invariánst kezdték érteni, amely a közlési célok változása mellett változatlan marad; vagyis e felfogás szerint a propozíció nemcsak az, amit állítunk, hanem az is, amit kérdezzünk, kérünk, tanácsolunk, parancsolunk stb.” (i. h.).

A KÁROLY SÁNDOR által megnyilatkozásnak nevezett jelenségre én a „szövegmondat” terminust használom azzal a kitételrel, hogy nem tartom őket teljesen azonosnak; a szövegmondattal oppozícióban a „mondat” fogalma helyett a „rendszermondat” terminus áll.

A rendszermondatok leírásában legmaradandóbbat ez idáig véleményem szerint a generatív grammatika kormányzás és kötés elmélete alkotta. Az ennek keretében értelmezett mélystruktúra és felszíni struktúra viszonya annak az összefüggésnek felel meg, amely a rendszermondat és a között a mondat-szerkezet között áll fönn, amelyik potenciális szövegmondatnak nevezhető. A generatív felszíni struktúra azért nem azonosítható a szövegmondattal, mert a generatív elemzés nem lép ki a nyelvhasználatba. Azaz a szintaktika és a szemantika síkján marad, a pragmatikai síkot természeténél fogva nem a nyelvi kompetenciához sorolja. A nyelvhasználattal a generatív grammatika performancia fogalma állítható párhuzamba.

A rendszermondat és szövegmondat viszonya legkifejezőbben talán az „elvont – konkrét”, „absztrakt (absztrahált) – aktuális (aktualizált)” fogalom párokkal adható meg. Leegyszerűsítve ezt a viszonyt azt mondhatjuk, hogy a rend-

szermondatok a grammatikai szabályok ismeretében megalkotható mondatok, a szövegmondatok pedig ezeknek a mondatoknak egy aktuális szituációban és/vagy szövegkörnyezetben való aktualizációi. Ha kapcsolatukat fordított irányban, a szövegmondat felől közelítve kívánjuk vázolni, a rendszermondathoz úgy jutunk, ha a szövegmondatokat megfosztjuk azoktól a jegyeiktől, amelyek éppen a konkrét szituációba és/vagy szövegkörnyezetbe ágyazottságuk eszközei, azaz — KÁROLY szavaival élve — „dekontextualizáljuk” őket.

KÁROLY a rendszermondatot és a szövegmondatot — pontosabban a mondatot és a megnyilatkozást — több síkon vizsgálva szemléletes eredményre jut. Tanulmánya tanulságos áttekintést, összegzést nyújt:

„1. A hangás szintje.

mondat: fonémák és prozodémák sora (prozodémákon a mondat grammatikai szabályaihoz tartozó prozódiai sémákat értem).

megnyilatkozás: a fonémák és prozodémák egyéni és ad hoc realizációi a beszédben.

2. A jelentés szintje.

a/ mondat: különböző okból lehet többértelmű.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben egyértelművé válik.

b/ mondat: a „beszédtett” szempontjából csak potenciálisan értékelhető.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben illokúciós értéket kap.

c/ mondat: a mondatban „üres” morfémmák lehetnek (deiktikus és anaforikus névmások).

megnyilatkozás: az üres morfémmák tartalmassá válnak, ezáltal is lehetővé válik a referenciális jelentés.

d/ mondat: a mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének a kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő.

megnyilatkozás: a mondatot alkotó lexémakapcsolatok jelentése a szövegből (és a szituációból) kiegészül.

e/ mondat: a mondat jelentése csak a verbális jelek kapcsolatából áll elő.

megnyilatkozás: a mondat jelentése a prozódiai és a paralingvisztikai elemekkel (gesztus, mimika stb.) kiegészül.

3. A morfoszintaktikai struktúra szintje.

mondat: teljes struktúra.

megnyilatkozás: a/ teljes struktúra; b/ hiányos struktúra; c/ többletstruktúra (egy mondatból kifelé mutató kötőszóval); d/ tagolatlan megnyilatkozás;

e/ szabálytalan hibás) struktúra.

4. Az aktuális tagolás szintje.

mondat: semleges.

megnyilatkozás: téma–réma struktúra (szórendi, prozódiai elemekkel).

5. Az indexális információ szintje.

(*Indexális* az *index* szó származéka, az indexnek mint jelfajtának azzal az értelmezésével, amelyben szemben áll a *szimbólummal* és az *ikonnal*.)

mondat: itt erről nem beszélhetünk.

megnyilatkozás: ez a szint létezik (prozódiai és paralingvisztikai elemekkel)” (KÁROLY 1980–1981: 52–56).

KÁROLY észrevételei a rendszermondatról és a megnyilatkozásról hasznos adalékul szolgálnak a kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében értelmezhető rendszermondat és szövegmondat fogalmának meghatározásában is. Azt azonban fontos látnunk, hogy KÁROLY megnyilatkozás fogalma „összemossa” — mivel nem is célja különbséget tenni — a szövegmondat-reprezentáció keretében potenciális szövegmondatnak és szövegmondatnak nevezett szerkezetek jellegzetességeit. (Így pl. az aktuális tagolás és az ehhez kapcsolódó prozódiai sajátosságok már a nyelvi rendszer egységeként felfogható potenciális szövegmondatokat is jellemzik.)

6.3.1. A mondat jelentéséről, valamint a szabálytalanul szerkesztett és a tagolatlan mondatok reprezentációjáról

A mondat jelentésének értelmezésekor a névmásokról szólva KÁROLY HENDRICKS-re hagyatkozunk: „a rendszermondat szintjén még csak forikus névmásokról beszélhetünk, ezeknek anaforikus vagy exoforikus (deiktikus) funkciója csak a szövegmondatokban válik szét” (KÁROLY 1980–1981: 53). Ehhez kapcsolódva csupán apró észrevételként jegyzem meg, hogy az anafora fogalma helyett talán az „endofora” fogalom használata lenne helyesebb, hisz a KÁROLY által felállított oppozícióból kiderül, hogy szövegen belül és kívül utaló névmásokról van itt szó. És tudjuk, hogy a névmási — tágabban értelmezve a névmási határozószói — utalás ugyanúgy lehet kataforikus szerepű is.

Szintén a jelentéssel kapcsolatban mutat rá KÁROLY egy nagyon fontos terminológiai kérdésre. ANTAL LÁSZLÓ észrevételére utal, aki „a mondat jelentésének a szöveg tartalmától való elkülönülését műszóval is elkülönítené: *tartalom*nak nevezné a mondat (mondhatjuk úgy is: *rendszermondat*) *jelentésével* szemben. Eszerint a *megnyilatkozás* magába foglalná a mondat jelentését + a szövegből feltöltődött tartalmát.” ANTAL „Szöveg, nyelv, tartalom” című munkájában a mondat helyét — jelentése alapján — a következőképpen jelöli ki: „Ha elfogadjuk, hogy a mondat a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egysége, akkor a mondat kitüntetett, különleges helyzetét egy újabb oldalról támasztottuk alá. Hisz ebben az esetben a mondat lesz az az elem, amelyen keresztül a jelentés tartalomává válik, a mondat pedig autonóm grammatikai egységből szövegrésszé” (ANTAL 1979: 70).

ANTAL tehát a jelentés és tartalom viszonyában az elvont (aktuális szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől független) és a konkrét (aktuális szituáció és/vagy szövegkörnyezet által befolyásolt) viszonyát fedezi föl.

FREGE „Sinn und Bedeutung” című tanulmányában az ANTAL által jelentésként és tartalomként elkülönített két jelenség árnyaltabban jelenik meg.

FREGE szavak (nevek = Eigennamen) jelentéséből és értelméből indul ki. A Sinn és a Bedeutung fogalmakat használja, és az ezek köré épített rendszert vetíti a mondatok szemantikájára is. A szó nagyságrendű egységekkel kapcsolatban a fenti fogalmakat úgy értelmezi, hogy a jelentés (Bedeutung) az a tárgy, amelyet az adott nyelvi jel jelöl. A nyelvi jel értelme (Sinn) pedig olyasvalami, ami a verbális síkhoz kötődik (értelmezése szerint ez a sík jelenik meg a szótári explikációkban). FREGE a két jelenség viszonyát úgy definiálja, hogy „Ein Eigenname (Wort, Zeichen, Zeichenverbindung, Ausdruck) drückt aus seinen Sinn, bedeutet oder bezeichnet seine Bedeutung. Wir drücken mit einem Zeichen dessen Sinn aus und bezeichnen mit ihm dessen Bedeutung”¹⁴ (FREGE 1892/1966: 46). FREGE német nyelvű példájával élve: a Morgenstern és az Abendstern ugyanazt a tárgyat (az esthajnalsillagot) jelöli, tehát a jelentésük ugyanaz. Az értelmük viszont különböző.

Dolgozatom célja szempontjából FREGENEK a mondatok jelentéséről vallott elképzelése érdekes igazán: „Die Gedanken kann also nicht die Bedeutung des Satzes sein, vielmehr werden wir ihn als den Sinn aufzufassen haben.”¹⁵ Frege tanulságként felteszi a kérdést: „Wie ist nun aber mit der Bedeutung? Dürfen wir überhaupt danach fragen? Hat vielleicht ein Satz als Ganzes nur einen Sinn, aber keine Bedeutung?”¹⁶ Válasza erre az, hogy „Man wird jedenfalls erwarten können, daß solche Sätze vorkommen, ebensogut, wie es Satzteile gibt, die wohl einen Sinn, aber keine Bedeutung haben”¹⁷ (FREGE 1892/1966: 47). Példaképpen olyan mondatokat idéz, amelyekben olyan összetevők fordulnak elő, amelyek nem ténylegesen létező entitásokat, hanem fiktív személyeket, tárgyakat jelölnek. Mivel ezeknek a szavaknak, kifejezéseknek jelentésük — mert az általuk jelölt dolog a valóságban nem létezik — valóban nincs, a mondat jelentésének léte is kérdésessé válik.

Megadható-e vajon általánosságban egy mondat jelentése? Egy mondat szavak és a szavak jelentései között fennálló relációkat jelölő összetevők összes-

¹⁴ Egy név (szó, jel, jelkapcsolat, kifejezés) az értelmét kifejezi, a jelentését pedig jelenti vagy jelöli. Egy jellel a jel értelmét kifejezzük, a jelentését pedig jelöljük.

¹⁵ A gondolat nem lehet a mondat jelentése, sokkal inkább a mondat értelmeként kell azt felfognunk.

¹⁶ Mi a helyzet a jelentéssel? Egyáltalán feltehetjük-e ezt a kérdést? Talán a mondatnak mint egésznek csak értelme van, és jelentése nincs?

¹⁷ Valószínűleg számolhatunk azzal, hogy ilyen mondatok is előfordulnak, ahogyan vannak olyan mondatrészek is, amelyeknek értelmük van, de jelentésük nincs.

sége, ezért annak a valóságdarabnak, amit a mondat jelöl — amennyiben nem fikcióról van szó — egész tényállásnak kell lennie. Ahogyan léteznek olyan szavak, amelyeknek nincsen nyelvészeti értelemben vett jelentésük, mégsem vitatjuk jeltermészetüket, ugyanígy léteznek ilyen típusú mondatok is, amelyeket komplex jeleknek célszerű tekintenünk.

Én magam a jel fogalmát — FREGE és ANTAL nézeteire egyaránt támaszkodva — úgy értelmezem, hogy

- a mondat **jelentésének** az a tényállás tekintendő, amely a tényleges valóság, vagy egy kitalált valóság része, így — bármelyikről legyen is szó — objektíve nem ragadható meg (ezen a ponton a mondat szövegmondatként értendő, mert valóságdarab, azaz aktuális referenciális érték csak a konkrét mondatban megjelenő összetevőkhöz rendelhető);
- a mondat **értelme** a szavak és ezek viszonyát jelző nyelvi egységek értelméből összeálló értelem (a mondat itt rendszermondatként értendő, a rendszermondat összetevőire ugyanis nem konkrét valóságdarab, hanem szemantikai jegyegyüttes rendelhető);
- a mondathoz tartozó „**elképzelés**” — amelyet FREGE a „Vorstellung” szóval jelöl — PETŐFI komplexjel-felfogásában a relátum-imagóval azonos (a mondat itt elsősorban szövegmondatként értendő, mert relátum csak aktuálisan megjelenő mondathoz rendelhető, de meggondolandó, hogy az egyéni tudás-, élmény-, elvárásrendszerek alapján a rendszerelemekről formálódó képet ne tekintsük-e a relátum imagójának);
- a mondat **tartalma** ebben a keretben azt a relátum-imagót jelölheti, amely a befogadóban az aktuális szituációtól és/vagy szöveggörnyezettől befolyásolva kialakul (itt tehát egyértelműen a szövegmondathoz rendelhető relátum-imagóról lehet szó).

Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg PÉTER MIHÁLY gondolatmenetéről sem, aki fontos jelenségekre világít rá a rendszermondat és a szövegmondat viszonyában. PÉTER a „nyilatkozat” szót használja ’szövegmondat’ értelemben KÁROLY álláspontját is figyelembe véve a „megnyilatkozás” és a „nyilatkozat” terminusok különbségéről (vö. a megnyilatkozás aktusa, illetve terméke).

A jelentés síkján úgy véli, hogy „a mondat jelentéstartalmát (értelmét) nem meríti ki a mondatot alkotó szavak és grammatikai struktúra jelentéseinek összessége [...] ugyanazon mondat más-más értelmet nyerhet különböző beszédhelyzetekben” (PÉTER 1986: 2). PÉTER fogalomhasználata nem hozható tisztán párhuzamba a fenti definíciókkal, sőt számomra — a szinonimákként használt „jelentéstartalom” és „értelem” terminus, illetve az aktuális szövegmondatoknak tulajdonított „értelem” — nem alkot egészen tiszta képet a mondat szemantikájáról. Mindenesetre PÉTER gondolatmenetéből is kirajzolódik, hogy a rendszermondat-összetevők és a viszonyjelölő egységek jelentésének összessége nem

azonosítható a szövegmondat szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől függő jelentésével (ebben a kijelentésben a „jelentés”-t a lehető legtágabb értelmében használom).

PÉTER tanulmányában körültekintően értékeli azokat a fogalmakat, amelyek a mondatot szemantikai, logikai, filozófiai aspektus alapján nevezik meg. Ez a mondat jelentésének megítélését újabb mozzanattal gazdagítja, nevezetesen az igazságérték körülményével. FREGE szavaival: „So werden wir dahin gedrängt, den *Wahrheitswert* eines Satzes als seine Bedeutung anzuerkennen. Ich verstehe unter dem Wahrheitswerte eines Satzes den Umstand, daß er wahr oder daß er falsch ist. Weitere Wahrheitswerte gibt es nicht”¹⁸ (FREGE 1892/1966: 48).

KÁROLY végül még egy sarkalatos problémára hívja fel figyelmünket: a tagolatlan mondatok és a szabálytalanul szerkesztett mondatok elemzésére. KEMPSON észrevételére utal, aki a két struktúra között egyenes összefüggést lát: „a megnyilatkozást úgy tekinti, mint egy absztraktn strukturált, szemantikai interpretációval rendelkező jelsornak (a mondatnak) egyedi megvalósulását, tokenjét. A mondat – megnyilatkozás kettősének azonban éppen az az előnye, hogy nem kell minden megnyilatkozást strukturált mondatra visszavezetni. Csak azok a szövegmondatok vezethetők vissza rendszermondatra, amelyeknek a struktúrája egy világos struktúrájú rendszermondat struktúrájának felel meg, ennek alapján értelmezhető. A tagolatlan megnyilatkozás nem tesz eleget ennek a feltételnek, így a tagolatlan »mondat«-nak nincs rendszermondat megfelelője” (KÁROLY 1980–1981: 53–55).

A szövegmondat értékében „nyilatkozat” terminust használó PÉTER is alátámasztja KÁROLY véleményét: „a mindennapi nyelvhasználatban számos olyan közléssel találkozhatunk, amely az adott helyzetben szemantikailag értelmezhető, noha grammatikailag szerkezete hiányos vagy tagolatlan [...] a nyelvi közlés tartalmas egységei nem esnek egybe az adott nyelv grammatikai szabályai szerint szerkesztett mondatokkal” (PÉTER 1986: 2).

6.3.2. A szövegmondat és rendszermondat viszonya különböző elméletek tükrében

KÁROLYnak a mondatot és a megnyilatkozást részletező jellemzését ismerve összegzőképpen tekintsük át a szövegmondat és a rendszermondat oppozíciójának legmeghatározóbb megközelítéseit.

A megnyilatkozás és a mondat elkülönítésének igénye voltaképpen AUSTIN (a beszédaktus-elmélet) fellépésével együtt születik. PÉTER teljességre nem tö-

¹⁸ Kénytelenek vagyunk egy mondat igazságértékét a mondat jelentéseként értékelni. Egy mondat igazságértékén azt a körülményt értem, hogy a mondat igaz, vagy hamis. Más igazságérték nem létezik.

rekvő, de szemléletes áttekintését nyújtja ezeknek a meghatározásoknak. (1) Elsőként azt a megközelítési módot említi, amelynek központi gondolata a mondat és a nyilatkozat (megnyilatkozás) azonosságának tagadása. KARCEVSKIT idézi, aki szerint „a nyilatkozat (la phrase) az aktualizált közlésnek olyan egysége, amelynek nincs saját grammatikai struktúrája, de rendelkezik egy sajátos hangzó struktúrával, az intonációval” (PÉTER 1986: 5). Ezzel szemben állnak azok az irányzatok, amelyek a nyilatkozatot a mondatnak valamiféle aktualizációjának vélik: (2) Pl. KEMPSON „minta” (type) — „példány” (token) viszonyt feltételez. (3) A funkcionalisták — így a Prágai Nyelvész kör is — azt hangsúlyozzák, hogy „a nyilatkozat jelentéstartalma gazdagabb, mint a mondaté.” A három szint, amelyet a szintaxison belül elkülönítenek: a mondat szemantikai struktúrájának a szintje, a mondat grammatikai struktúrájának a szintje és a nyilatkozatnak a szintje (amely tulajdonképpen az aktuális tagolást foglalja magában). (4) A szovjet nyelvészek a szintaxist két szintre tagolják (ezek azonosíthatók a mondat, illetve a nyilatkozat jelenségével): egy statikus vagy konstruktív, illetve egy dinamikus vagy kommunikatív szintre. (5) TELEGDI ZSIGMOND álláspontja az, hogy a nyilatkozat a mondat realizációja, ugyanakkor a nyilatkozatot indíciumnak tekinti, ezt azzal indokolva, hogy a nyilatkozat a mondattal szemben többletinformációt hordoz (a beszélő érzelmi állapota, neme, kora, iskolázottsága stb.). (6) KÁROLY SÁNDOR a szöveg felől közelít a mondat és megnyilatkozás viszonyához. Ennek az elképzelésnek — amelyet itt újra nem részletezek — kulcsmozganata a megnyilatkozás (szövegmondat) kontextusba helyezettségéből adódó különbségek a mondathoz (rendszermondathoz) képest. (7) PÉTER MIHÁLY saját álláspontja az, hogy „egy nyelv valamennyi grammatikailag helyesen szerkesztett mondata nyilatkozatként való használata meg a nyelv használatában.” Két megszorítást viszont szükségesnek lát: „ez a megvalósulás nem olyan természetű, mint például a fonéma realizálódása az allofonokban, minthogy a nyilatkozat a közlés szempontjából releváns többletinformációt hordoz a mondathoz képest”, ezen túl „a mondat és a nyilatkozat közötti realizációs viszony fakultatív természetű, és nem alapul kölcsönösen egyértelmű megfelelésen. Lehetséges olyan nyilatkozat, amely több mondatból áll [...] és előfordulhat, hogy egy mondat több nyilatkozatban realizálódik” (PÉTER 1986: 5–6).

Ide kívánczik AUSTIN és SEARLE egy-egy észrevétele, amelyek a nyilatkozatról alkotott képnek fontos építőkövei (és amelyeket szintén PÉTER MIHÁLY szemszögéből idézek fel). AUSTIN a nyilatkozatok két típusát különbözteti meg: a konstatív nyilatkozatok a nyelven kívüli valóságot írják le, a performatív nyilatkozatok, amelyekkel nem a valóságot írjuk le, hanem valamilyen cselekvést hajtunk végre velük. E két típus elkülönítése azonban nem ilyen egyértelmű, mert vannak olyan konstatív nyilatkozatok is, amelyeknek van cselekvésértékük.

SEARLE egy nyilatkozat létrehozásakor három aktust különböztet meg: a nyilatkozat kimondását, a prozódációs aktust (amely voltaképpen a valóság vala-

mely részére való utalás, és az utalt valóságelemek meghatározott viszonyba való állítása, azaz: referencia + predikáció), illetve az illokúciós aktust (azaz a megnyilatkozás célját) és a perlokúciós aktust, amely a megnyilatkozás által kiváltott reakcióra utal (PÉTER 1986: 4).

A megközelítések felsorolását bizonyára számos további adattal gyarapíthatjuk: nem célok teljes képet festeni a mondat fogalmának értelmezési lehetőségeiről, a szövegmondat-reprezentáció szempontjából elég azt a sokszínűséget látnunk, amely a mondat nagyságrendű rendszeregység és használategység viszonyának jellemzésében tapasztalható, és amely sokszínűség egy újonnan formálódó szövegmondat-reprezentáció számára hasznos adalékkal szolgálhat.